

MITRAIZAM DALMACIJE I PANONIJE U SVJETLU NOVIH ISTRAŽIVANJA

Petar Selem

In memoriam Maarten J. Vermaseren

1.

Mitraizam je, od svih religija mističkog sadržaja što su u antici dospjele na tlo Dalmacije i Panonije imao zacijelo najveću difuziju. Štoviše, imao je u vidu formalno-državna narav tradicionalne rimske vjere, slaba artikuliranost autohtonih kultova, kao i vrlo ograničena rasprostranjenost drugih mističkih kultova podrijetlom s Istoka, može se pretpostaviti da je u vrijeme svog cvata mitraizam predstavljao najrelevantniju duhovnu činjenicu gotovo na čitavom području rimskog Carstva.

Ovakva se tvrdnja temelji ponajprije, ali ne i jedino, na izvanrednoj brojnosti mitraičkih kulturnih spomenika. Od Eufrata na istoku do granica Britanije na zapadu ukazao se velik broj figuralnih, epigrafskih i arhitektonskih spomenika koji su u svoje vrijeme slavili nepobjedivog Mithru iskazujući privrženost i pripadnost njegovoj religiji. U mitraičkom zemljovidu, naš teritorij ima posebno značenje. Otuda potječu neki spomenici, kao reljef iz Konjice s prizorom gozbe, okrugla ploča iz Salone, dva reljefa iz Siska, niz ptujskih spomenika, ključne vrijednosti za upoznavanje i očitavanje obreda i doktrine mitraizma. Sam Ptuj, rimski Poetovio, jedno je od najvažnijih središta Mithrina kulta uopće, a važnost mu zacijelo nadmašuju samo Rim i Ostia.¹

¹ Navodim temeljne bibliografske jedinice koje se odnose na mitraizam u nas: B. Gabričević, *Iconographie de Mithra taurochtone dans la province romaine de Dalmatie*, *Archaeologia Jugoslavica* I, Beograd 1954, 3—41; Lj. Zolotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973 (recenzije M. Švab, *Historijski zbornik* XXVII—XXVIII, Zagreb 1976, 470—473 i J. Medini, *Diadora* 8, Zadar 1976, 187—205); P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine — partie en Yougoslavie*, *EPRO* 85, Leiden 1980, 76—194 (recenzije R. Turcan, *Revue des Etudes anciennes*, 82, 1980, 1—2, 123—124; S. Maggio, *Salesianum* 44, 1982, 3, 591; Z. Kadar, *Bibliotheca Orientalis* XL, Leiden 1983, 1/2, 254—255; J. Medini, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXVI, Split 1983, 116—121).

Razmatranje mitraizma u nas od dvojake je dakle svrhe. S jedne strane ono doprinosi općoj razini spoznaja o kultu, a s druge precizira neke specifične aspekte duhovne situacije na ovom teritoriju u razdoblju II. i III. st. n. e. koja predstavljaju to zlatno doba ove religije. Kad govorim o važnosti razmatranja, mislim posebno na jednu činjenicu. Mitraizam je naime religija koju usprkos pozamašnoj knjižnici njoj posvećenoj, tek otkrivamo. Postupno, iz dana u dan, iz djela u djelo. Proučavanje mitraizma je stanoviti *work in progress*. Jer, koliko god je izobilje arheoloških spomenika posvećenih Mithri, činjenica je da epigrafski natpisi sa svojim stereotipnim posvetama govore vrlo šturo o naravi kulta, da figuralni spomenici pružaju niz sugestija koje tek treba očitati, slično i arhitektonski nalazi, da su sporadični podaci u antičkih autora važni ali ipak posve fragmentarni a ponekad i protuslovni, dok nam nešto što je zacijelo postojalo a što bismo mogli nazvati svetom knjigom mitraizma nedostaje. Tu svetu knjigu koja sadrži temelje doktrine i koja objašnjava smisao obreda treba dakle rekonstruirati na osnovi spomenute raspoložive nam dokumentacije. Posao je to dug i mukotpan, koji traje i nastavlja se. Stoga, prije nego prijedemo na razmatranje nekih aktualnih problema mitraizma u nas u svjetlu novih istraživanja, potrebno je ukratko rezimirati opće stanje znanosti.

Stanje istraživanja

Od vrlo obilne literature posvećene Mithri izdvojiti ću samo kardinalne punktove. Prvi, već klasični pokušaj da se inventiraju spomenici što se odnose na mitraizam i da se iz tog inventara očitaju osnovne odrednice kulta i svete storije poduzeo je krajem prošlog stoljeća François Cumont. Njegovo monumentalno djelo *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I—II, Bruxelles 1896—1898, ostaje preko pola stoljeća temeljem i nezaobilaznim polazištem mitraičkih studija.² Tek će rad Maartena J. Vermaserena, iako u mnogočemu vezan uz Cumontova shvaćanja, predložiti novi inventar dokumenata: *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I—II, Den Haag 1956—1960,³ i novu sintezu: *Mithra, ce dieux mystérieux*, Paris-Bruxelles 1960,⁴ Krajem šezdesetih godina, u kolekciji EPRO (*Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*) koju također uređuje M. J. Vermaseren, izići će hvaljena i osporavana, a u nekim aspektima svakako revolucionarna sinteza Leroya A. Campbella *Mithraic iconography and ideology* (EPRO 11), Leiden 1968.⁵ Prethodila joj je također vrlo provokativna Campbellova studija *Typology of Mithraic Tauroctones* u časopisu *Berytus* XI/1, Copenhagen 1954—1955, str. 1—60.⁶ Od brojnih studija koje u kolekciji EPRO tretiraju parcijalne probleme mitraizma, bilo s teritorijalnog bilo

² Citiramo dalje kao MMM.

³ Citiramo dalje kao CIMRM.

⁴ Citiramo dalje kao Vermaseren, Mithra.

⁵ Citiramo dalje kao Campbell, Mithraic iconography.

⁶ Citiramo dalje kao Campbell, Berythus.

sa sadržajnog aspekta izdvojiti ću knjigu Roberta Turcana *Mithras Platonius* (EPRO 47),⁷ Leiden 1975. Isti je autor nešto kasnije objavio svoju sintezu: *Mithra et le mithracisme*, Paris 1981.⁸ Konačno, nedavno se pojavila nova kapitalna sinteza koja donosi značajan i smion pomak u gledanju na religiju Mithre, a to je djelo Reinholda Merkelbacha *Mithras*, Hain Verlag 1984.⁹

Izdvojiti ću samo neke od temeljnih dvojbi s kojima se sučeljavalo istraživanje mitraizma. Prvu bih nazvao pukotinom između podrijetla Mithre i njegove sadašnjosti koja se proučava. Jer, Mithra je, dobro znamo, bog perzijskog podrijetla, s određenim mjestom i funkcijama u okvirima klasične perzijske religije. I taj se perzijski bog pojavljuje negdje u doba Trajana u Rimu;¹⁰ u znaku njegova imena inaugurira se jedna nova, vrlo moćna misterička religija, ali je očito da su njegova značenja i funkcije u svemiru bitno izmijenjeni u odnosu na perzijski predložak. I da stvar bude još kompliciranija, pitanje veze između perzijskog Mithre i onog rimskog vremena nejasno je, čak i u najbanalnijem smislu poznavanja itinerera kojima je taj bog dospio iz Perzije u Rim. Znamo da Mithra figurira među bogovima koje štuje u Nemrudu Antioh I, kralj Komegenije kao i na kompleksu u Arsamej: na Orontu, posvećenom njegovu ocu Mitridatu.¹¹ Riječ je o I. st. pr. n. e. Postoji također poznati Plutarhov podatak iz Pompejeve biografije, prema kojem su Rimljani Mithru upoznali preko gusara Kilikije. Oni su na likijskom brdu Olimpu njegovali misterički kult Mithre. Prema Appianu, rimskom povjesničaru II. st. n. e., upravo su vojnici poražene vojske Mithridata Eupatora upoznali kilikijske gusare s Mithrinim kultom. Te će gusare, pobijedivši ih, Pompej preseliti u južnu Italiju da bi ih u novom, uljuđenom okolišu odvikao od zlih navada.¹² Tako je, kaže se, na italsko tlo bio dospio kult Mithre.

Ali i taj podatak ostavlja procjep otvorenim a vremensku lakunu nepopunjenu. Jer, od vremena Pompejeve akcije pa do prvih pouzdanih dokaza o kultu Mithre u Italiji proći će oko stoljeća i pol. Nikakvog objašnjenja te du-

⁷ Citiramo dalje kao Turcan, *Mithras Platonius*.

⁸ Citiramo dalje kao Turcan *Mithra*.

⁹ Citiramo dalje kao Merkelbach, *Mithras*. Nešto ranije, isti je autor objavio studiju *Weihegrade und Seelenlehre der Mithrasmytherien, Vorträge Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaft G 257, 1982, 1—74* koja sadržava temeljne teme razrađene u navedenoj knjizi.

¹⁰ *Vermaseren, Mithra, 23—25.*

¹¹ *Merkelbach, Mithras, 23—72.*

¹² H. Strasburger, *Poseidonius on the problems of the Roman Empire, Journal of Roman Studies, 55, 1965, 40—53* dokazao je da se vrlo iz kojeg su podatke o Pompejevim ratovima crpili i Plutarh i Apijan nalazi upravo u Posejdonijevu djelu. Turcan, *Mithras Platonius, 5*, napominje da je Posejdonije, čini se, »ovaj predmet razmatrao s posebnim zanimanjem, s poznavanjem stvari, tumačeći uzroke. Strabonove indikacije u vezi s kilikijskim gusarima potječu gotovo sigurno od Posejdonija, kao i mnoge druge stranice Geografije. Posejdonije je zacijelo prvi povjesničar koji je pronicavo analizirao međuovisnost političkog, socijalnog, gospodarskog i vjerskog. U primjeru mitraizma, vjere gusara pobunjenih protiv rimskog sustava, svjedočenje pisca iz Apameje je iznimno značajno i dostiže stanovita posve moderna gledanja na revolucionarne pokrete marginalaca.«

gotrajne šutnje ili pritajenosti, ukoliko je podatak naveden u Plutarha točan, za sada nema.

Pored dakle neriješenosti u banalnom pitanju itinerera, ostaju otvorenim i bitnija pitanja odnosa perzijskog i rimskog Mithre. Svi autori koje spomenutih nastojali su utvrditi stupanj nazočnosti iranskog u rimskom bogu. S pravom, jer u ikonografiji rimskog vremena Mithra svoje iransko podrijetlo neće nikad zaniijekati. Njegova odjeća je uvijek perzijska: kratka tunika, široke hlače i perzijska kapa, perzijsku će odjeću redovito nositi i njegova dva stalna pratioca Cautes i Cautopates, a jedan stupanj u inicijacijskoj ljestvici kulta zove se Perzijanac. Ali, iranski background može ali i ne mora biti ključem objašnjavanja pojedinih ikonografskih obrazaca ili ritualnih aspekata, pa i nekih temeljnih doktrinarnih činjenica kulta rimskog vremena. Od navedenih autora Campbell je možda najdalje otišao u prizivanju iranskog backgrounda otčita-vajući uz njegovu pomoć podatke koje nam predlaže inventar rimskog vremena. Turcan će, naprotiv, a da ne zaniječe iransku sastojnicu, ipak najviše pažnje posvetiti helenističkoj, odnosno njezinu kalemljenju na kult Mithre.

O tome će još kasnije biti riječ. Pitanje prijelaza iranskog kulta u onaj rimskog vremena ostaje dakle u mnogočem otvoreno, jednako na razini religijske doktrine kao i onoj nosilaca. Ali od trenutka kad se kult etablirao na području Carstva, izobilje epigrafskih dokumenata govori o tome tko su i što bili njegovi štovatelji. Pa i tu neki zaključci kao da tek traže svoje konačno uobličenje.

Od Cumonta nadalje, Mithra je u literaturi smatran prvenstveno bogom vojnika a njegova difuzija povezanom s gibanjem i rasporedom legija. I Vermaseren će ustvrditi: »Dostaje da se rimski orlovi smjeste u nekom castrumu, pa da se tu odmah pojavi i kult Mithre.«¹³ Takvo je gledanje imalo svoje globalno utemeljenje. Pogled na zemljovid mitraičke difuzije pokazuje da je, osim u Rimu, kult posebno nazočan u graničnim područjima Carstva, oko dunavskog, rajnskog i britanskog limesa, dakle tamo gdje su prebivali vojnici. Pažljivija analiza posvetnih spomenika ipak će korigirati ili barem nijansirati to uvriježeno mišljenje. Naša istraživanja mitraizma na području Panonije i Dalmacije pokazala su, statistički, da vojnici ipak nisu prvi nosioci, a u nekim, i to početnim, razdobljima difuzije njihov je broj posve zanemariv. U vrijeme kad se kult pojavljuje u ovim krajevima kao relevantna kulturna činjenica, u doba Antonina Pija, sredinom II. st., njegovi se poklonici nalaze u krugu carinskih službenika vektigala Ilirika čije je sjedište bilo upravo u Ptuj. To su većinom ljudi neslobodnog statusa, ali značajnih funkcija u carinskoj i financijskoj administraciji, te očito sasvim priličnog imovnog stanja. Oni su, vlastitim prilozima, podigli spomenike prvog ptujskog mitreja, od kojih neki dostižu visoku umjetničku razinu.¹⁴ Jedini vojnik iz te prve faze mitraizma na našem području Panonije bio bi Veturius Dubitatus, veteran I. ale rimskih građana, čiji je spomenik nađen u Dalju kod Osijeka, rimski logor Teotiburgium.¹⁵ U polovicu II. st. datiramo njegov spomenik, poznavajući kretanja vojne jedinice kojoj je pripadao.

¹³ Vermaseren, Mithra, 26.

¹⁴ P. Selem, *Les Religions orientales*, 154—166.

¹⁵ *Ibid.*, 147—148, no 123.

Postoji zacijelo poznati primjer, što ga navodi i Vermaseren u prilog ranije spomenutoj tvrdnji o organskoj vezi mitralizma i vojnog staleža: Valerius Maximianus, vojni zapovjednik, rođen u Ptuju.¹⁶ Po dužnosti je išao uzduž i poprijeko carstva, pa je tako najprije posvetio žrtvenik u Mithrinu hramu u Albi Juliji u Dakiji, gdje je službovao s *legio XIII Gemina*,¹⁷ a zatim je, kao zapovjednik *legio III Augusta* boravio u Lambeseu u Numidiji, gdje je 183—185. također podigao zavjetni spomenik Mithri.¹⁸ Zacijelo dojmljiv primjer, ali čak i kad bismo odbacili razumnu rezervu E. Willa u pogledu pitanja je li Valerius tu svoju mitraičku predanost ponio iz rodnog mu Poetovija,¹⁹ njegova vojnička znamenja ostaju posve usamljena u kontekstu panonskoga mitraičkog kruga tog vremena. U doba Severa broj vojnika koji se na našem teritoriju deklariraju kao mitraisti nešto se povećava, no statistički je još uvijek inferioran pripadnicima drugih staleža, među kojima sada dominiraju oslobođenici.²⁰ Tek u zadnjoj fazi nazočnosti kulta, u drugoj polovici III. st. i na početku IV. st., kad se u Panoniju povlače legije iz izgubljene Dakije, a uz njih i čitav jedan ljudski melanž, tek tada možemo posvjedočiti masovnu nazočnost vojnika među poklonicima, posebno onih iz *legio V Macedonica* i *legio XIII Gemina*. To

¹⁶ Vermaseren, Mithra, 26.

¹⁷ CIMRM II, no 1950.

¹⁸ CIMRM I, no 137.

¹⁹ E. Will, Les fidèles de Mithra à Poetovio, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, 636 kaže: »Naš je čovjek podrijetlom iz Poetovija i nije se propustilo reći, kako je, zacijelo, iniciran u misterije već u svojoj domaji. Ali je li to baš sigurno? Imajmo dobro na umu da vjernici boga u Poetoviju, u doba Valerijeve mladosti, nisu bili domoroci, da su većinom bili nižeg društvenog položaja, pa da ni patron nije pripadao ilirskom krugu. Položaj Valerija Maksimiana bio je posve drukčiji, pripadao je mjesnom višem staležu, otac mu je bio *quinquennalis* i *augustalis*, što znači magistar kolonije Poetovio i veliki svećenik provincije Panonije Superior.«

²⁰ Iz vremena početka III. st. registriramo najviše tri vojne osobe među mitralistima gornjopanonskog kruga. To su Licinije Maximin, vojnik II. italske legije koja je tada boravila u Noriku (CIMRM II no 1512—1513, Selem, Rel. or. 112, no 57), zatim Kvintilijan iz Atransa koji je bio *beneficiarius consularis* iste legije (CIMRM II, 1485, Selem, Rel. or., 92, no 19a), te niži časnik II. aurelijevske kohorte Dačana imenom Iustus (Selem, Rel. or., 112, no 56). Ovaj posljednji nije nam uostalom ni ostavio spomenik s kultnom posvetom, već je riječ o običnoj vojničkoj tesseri, ali je zbog mjesta nalaza, u blizini II. ptujskog mitreja, ipak ubrajan među mitraističke dokumente. Oskudnost spomenika koji se odnose na vojnike kao nosioce mitralizma još je izrazitija u rimskoj Dalmaciji. S tog područja ostaje nam samo jedan izrazito vojnički spomenik, i to onaj iz Gruda kod Mostara (na cesti Salona — Narona) što ga je podigao Pinnes, vojnik I. kohorte Belga (CIMRM II, 1889). Natpis nađen u Humcu (CIL III 1790) upućuje na to da je ta kohorta boravila na našem terenu 173. god., što omogućava da Pinnesov zavjetnik datiramo u drugu polovicu I. st. Riječ *militiis* na vrlo fragmentiranom salonitan-skom natpisu (CIMRM II, 1872) privlači također pozornost, ali nije dostatna za identifikaciju posvetioca.

je i vrijeme kad nalazimo prve kolektivne posvete Mithri od pojedinih sastavnica spomenutih legija.²¹

Ovo što vrijedi za Panoniju i Dalmaciju potvrdilo bi se zacijelo i u nekim drugim mjestima i provincijama Carstva. Pa ipak, ostaje ona već spomenuta geografska shema, ostaje uostalom vjerovanje da je usprkos svemu Mithra na stanovit način vojnički bog. Ovaj uvriježeni paradoks uvjerljivo će razriješiti Merkelbachove teze. U njihovu svjetlu naši preliminarni zaključci dobivaju potvrdu i uklapaju se u preciznije i bolje shvaćanje naravi mitraičkih zajednica.

Merkelbach o Mithrinim adeptima kaže: »Radilo se o ljudima koji su, posredno ili neposredno, stajali u službi cara, dakle o vojsci i njoj pripadajućim osobama ili o službenicima državne uprave«,²² vršeći naizgled tek mali pomak u odnosu na uvriježene tvrdnje. Ali njegova analiza arhetipskih struktura koje se nalaze u Mithrinu kultu, još od perzijskog vremena, mnogo će bolje i temeljitije objasniti vrstu i razloge zajedništva.

U likovnim prikazima vezanim uz Mithrin kult nalazi se i motiv lova. Poznat je prikaz Mithre-lovca sa freske u Dura-Europosu na Eufratu: jaše na konju, u rukama su mu strelce i luk, pred njim bježi krdo životinja, prati ga vjerni pas, a uz njega je i zmija.²³ U germanskim provincijama (npr. reljefi iz Rückingema²⁴ i Dieburga²⁵) motiv Mithre-lovca također je čest. Na taj se motiv, upozorava Merkelbach, nadovezuje središnji ikonografski prizor kulta, Mithrino ubijanje bika odnosno tauroktonija. Dakle lov, ubijanje životinje, i zatim, kao motivski zaključak niza, prizor također čest na mitraičkim spomenicima, prizor gozbe. Uz prizor gozbe valja spomenuti važan detalj: rukovanje, bratimljenje, savez dvaju najznačajnijih sudionika gozbe, a to su u mitraističkoj ikonografiji sam Mithra i Sol.

Svi će oni motivi u doktrinarno-mističkom sloju poprimiti nova mnogo kompleksnija značenja. Ali Merkelbach upozorava na temeljnu strukturu: lov, ubijanje životinje, gozba i savez. U iskonu Mithra je dakle bog grupe lovaca (koja se može poistovjetiti s grupom ratnika). On je garant njihova zajedništva. To se zajedništvo potvrđuje gozбом kad je životinja ubijena. Gozba nije samo konzumiranje ulova. Ona ima ritualnu narav potvrde zajedništva, potvrde za opstanak grupe nužnog saveza.²⁶

²¹ U tom je razdoblju mitraizam zaista prožeo vojnički stalež ovog dijela Panonije. Kao mitraist poimenice se spominje Flavije Aper, zapovjednik legija (CIMRM II, no-s 1584—1585, 1593—1594, 1595—1596, Selem, Rel. or., 130—132, no-s 91, 92, 93). Na istim spomenicima nalazimo niz grupacija legijskih službenika koji posvećuju Mithri kao što su *officiales, custodes armorum, tesserarii, actarii, codicarii, librarii*.

²² Merkelbach, Weihegrade, 28.

²³ Merkelbach, Weihegrade, 33, fig. 1; Merkelbach, Mithras, 278, fig. 17.

²⁴ Merkelbach, Weihegrade, 41, fig. 7; Merkelbach, Mithras, 365, fig. 129.

²⁵ Merkelbach, Weihegrade, 43, fig. 8; Merkelbach, Mithras, 358, fig. 122.

²⁶ Merkelbach, Weihegrade, 11—12; Merkelbach, Mithras, 3—4 i 61—62.

U perzijskom društvu taj bog prvotnog saveza grupe postaje zatim garant saveza na razinama kompleksnijih društvenih i državnih zajednica. Na avestičkom, podsjeća Merkelbach, riječ *mithra* znači ugovor, a u kasnijem perzijskom *mithr* znači i sunce. Nazočnost sunca (kasnije *Sola*) nazočnost je svjetla koje sve vidi i koje je svjedokom valjanosti i dobra provođenja ugovora odnosno saveza. Perzijska je država bila strukturirana ponajprije na nizu osobnih veza, kojima je temeljem bila vjernost: kralj, satrapi, ratnici, kmetovi, po čitavoj hijerarhijskoj ljestvici funkcionirala je veza vazalstva. »Prava i dužnosti svakog pojedinca bili su vezani uz određene osobe. Ti odnosi uvijek su bili obostrani, i utvrđivali su se ceremonijama, kao što su rukovanje, klečanje, davanje zakletve, zajednička gozba. Ovi osobni odnosi među ljudima — zakletva, prijateljstvo — sve što stoji između njih i što ih povezuje, bio je *Mithra*. U himni *Avesta* često stoji da *Mithra* kažnjava kršitelja ugovora, varoaca *Mithre*. Tako bog drži grupe i društvo zajedno.«²⁷

Iz ikonografskog inventara koji potvrđuje značenje ugovora, iskazanog činom rukovanja i gozbe, posebno valja izdvojiti žrtvenik iz Ptuja (sl. 1). Motiv na njemu prikazan ima i drugi stupanj značenja u kontekstu inicijacijskih obreda, ali nas sada zanima zornost čina. Nad plamtećim žrtvenikom rukuju se *Mithra* i *Sol*. *Mithra* nad vatrom pridržava i bodež na koji je nataknut komad mesa. Dakle, čin saveza koji će biti potvrđen zajedničkim obrokom mesa koje se upravo peče.²⁸

Ova temeljna struktura zacijelo je preostala kao arhetipska i u izmiješenim okolnostima rimskog vremena. Merkelbach ne zaobilazi jednu od bitnih razlika perzijskog i rimskog kulta. Onaj je prvi javan, ovaj kasniji je misterički i zatvoren. Ali, »te (misteričke, op. P. S.) religije bile bi nemoguće bez rimske svjetovne države. Sve ranije vjere ovisile su o jednoj postojećoj državi i jednom određenom narodu. U tim se starim religijama sudjeluje samim rođenjem. Misterijske religije su potekle, doduše, iz određenih naroda, ali su iziskivale izgradnju posebne države. One priznaju rimsku državu kao takvu, u kojoj je gotovo čitav civilizirani svijet organiziran... Tko je ispunjavao zahtjeve primanja i želio se priključiti, bio je dobrodošao, bez obzira na to iz koje zemlje potječe; u novom je kultu našao duhovnu domovinu.«²⁹

Stvara se dakle novi savez uzajamnosti i vjernosti, nova čvrsta zajednica. Da su *Mithrini* adepti bili zaista organizirani u prave zajednice, u duhovne obitelji, potvrđuje i narav njihova svetišta i okupljališta, dakle mitreja. *Mitreji* su listom malih dimenzija, pa i na mjestima i u gradovima gdje su vjernici bili brojni. Tome se onda doskočilo podizanjem većeg broja svetišta, od kojih je svako okupljalo jednu homogenu zajednicu.³⁰ Zacijelo, ti su mitralisti iz različitih zajednica/svetišta bili međusobno povezani, stapali su se u jednu veliku obitelj, ali ona relativno mala temeljna zajednica ostaje osnovom organizacijske strukture. U njoj, jasno, postoji princip bratstva — vjernici

²⁷ Merkelbach, *Weihegrade*, 4—5.

²⁸ *CIMRM* II, no 1584—1585, Selem, *Rel. or.* 130—131, no 91, t. XXIV.

²⁹ Merkelbach, *Weihegrade*, 13—14.

³⁰ Desetak mitreja u Ostiji, četiri a vjerojatno i pet u Ptuju, potvrđuju da brojnost vjernika nije mogla ugroziti intimnu, zatvorenu narav mitraističkih zajednica.

Slika 1. Mitraički žrtvenik iz Ptuja — prizor saveza

se međusobno nazivaju *frater*, brat, ali isto tako i hijerarhijska ljestvica koja odgovara raznim stupnjevima inicijacije, o čemu će kasnije biti riječ.³¹

³¹ Termin *frater* (brat) nalazi se zabilježen na tabuli ansati iz Siska, posvećenoj Nepobjedivom bogu Mithri (CIMRM II, no 1477, Selem, Rel. or., 83, no 13). Vjerojatno je da na tom spomeniku vjersko bratstvo koincidira sa stvarnom obiteljskom vezom.

Merkelbach s pravom upozorava na još nešto: pripadnici Mithrina kulta, bili oni vojnici, trgovci, administrativni službenici, pretežno su ljudi iskorisćeni, istrgnuti iz vlastita obiteljskog i kulturnoga kruga, koji su po zadaćama službe ili posla mijenjali boravište, dolazeći tako u stranu okolinu. »U Mithrinim svetištima« — kaže Merkelbach — »našli su novu braću, obitelji druge vrste, u kojoj su se ubrzo osjećali kao kod svoje kuće.«³² Naša istraživanja u panonskom krugu to posve potvrđuju. Onomastički inventar iz dijela Panonije koji se danas nalazi u granicama Jugoslavije, a kojem pripadaju i spomenici tako ključnog mitraičkog središta kao što je Poetovio, sadrži jednu četvrtinu imena istočnog podrijetla.³³ Za ljude koji su ta imena nosili možemo s apsolutnom sigurnošću ustvrditi da potječu s helenističkog Istoka. Dvojica od njih (Aurelius Antiochianus³⁴ i Avitus Syriacus³⁵) nose *cognomina* koja preciziraju njihove istočne domaje. Među ostalima, robovima i oslobođenicima koji nemaju izričito istočna imena zacijelo je također znatan broj istočnjaka: mnogi su oslobođenici, kao što je poznato, uzimali imena careva kojima su slobodu dugovali, a mnogi su nosili i standardna italska imena. A upravo robovi i oslobođenici predstavljaju većinu panonskih mitraista, sve do druge polovine III. st. kada će, kako rekosmo, prevladati vojnički stalež.

U arhetipskoj strukturi na kojoj, prema Merkelbachu, počiva mitraičko zajedništvo temeljno je načelo hijerarhije, pa dakle i načelo vjernosti. Ostavljajući zasad po strani inicijacijsku hijerarhiju, zadržimo se na socijalnoj. Prema njemačkom autoru, stožer tog sustava vjernosti u organizaciji mitraizma bila je osoba cara, imperatora. Tvrdnju obrazlaže ovisnošću društvenih slojeva iz kojih su se ponajviše regrutirali vjernici o osobi cara: vojnici, u prvom redu, trgovci koji su opskrbljivali vojne postaje i tako se »prilagođavali ideologiji vojnika«; zatim »uprava carstva bila je većinom u rukama oslobođenih carskih robova, tzv. *cesariana*. Bili su osobne sluge cara — *familia Caesaris*. To su bile tisuće ljudi koji su u carstvu vršili funkcije koje u modernim državama vrše činovnici — nije se nikako radilo o ljudima niskog ranga, dapače, bili su svjesni da je država praktički u njihovim rukama.«³⁶

Nesumnjivo da je načelo lojalnosti važna sastavnica ideologije mitraizma. Brojni spomenici što ih mitraisti podižu za dobrobit cara to potvrđuju. Carevi, i onda kad nisu bili otvoreno skloni perzijskom bogu, kao što su to bili Komod ili Septimije Sever, zacijelo su s dobrohotnošću gledali na takvu privrženost. Dakle, načelo lojalnosti i privrženosti carskoj osobi kao temeljno u mitraizmu ne može biti dovedeno u sumnju. Ali i tu je potrebno unijeti sta-

³² Merkelbach, Weihegrade, 29—30.

³³ Naša su istraživanja pokazala da je od šezdesetak imena u onomastičkom inventaru ovog dijela Panonije, petnaest čisto grčko-orijentalnog podrijetla, dakle da se izvan svake sumnje radi o vjernicima pridošlim s Istoka (Selem, Rel. or. 165).

³⁴ Aurelije iz Antiohije, čiji je spomenik nađen u Odri uz cestu Sisak—Zagreb (CIMRM II, no 1479, Selem, Rel. or., 83, no 12) posvećuje Jupiteru, Junoni, Solu i Geniju mjesta. Posveta Solu priključuje spomenik mitraičkom inventaru. Jedan salonitanski natpis (CIMRM II, no 1876) spominje Sexta Kornelija Antioha.

³⁵ U blizini III. ptujskog mitreja nađen je natpis posvećen Cautesu na kojem je spomenuto ime Sirljca Avitusa (Selem, Rel. or., 128, no 88).

³⁶ Merkelbach, Weihegrade, 29.

novita nijansiranja. Na to nas upućuju spomenici panonskog, posebno ptujskoga kruga iz prvog razdoblja mitraizma, dakle iz prve polovice II. st. n. e. I sam Merkelbach se morao na tu činjenicu osvrnuti.

U vrijeme kad se mitraizam utemeljuje u ovim krajevima, njegovi su glavni pobornici, rekosmo, službenici iliričkog vektigala, dakle carinskog sustava čije je sjedište (središnji ured) bilo upravo u Poetoviju. Ali tada se carinska služba ne nalazi pod izravnom carskom upravom, kao što će to biti nešto kasnije, od vremena Marka Aurelija, već je u rukama zakupnika, takozvanih *conductores*. Njih trojica su držali u zakupu carinu Ilirika: C. Antonius Rufus, Q. Sabinius Verans i T. Iulius Saturninus. Imena prve dvojice javljaju se na spomenicima prvog ptujskog mitreja, zatim u vezi s carinskom postajom u Dalmaciji u Senju. Dedikanti se izričito deklariraju kao osobe što njima pripadaju, bilo kao *servus*, *vilicus*, *contrascriptor* itd.³⁷ Očito je dakle da su ti carinski činovnici, većinom podrijetlom orijentalci, iako na važnim i unosnim administrativnim funkcijama, po statusu bili robovi u vlasništvu spomenutih zakupnika. Oni nisu bili *caesariani*, carski robovi ili oslobođenici, već, recimo tako, u privatnom posjedu. Za njih dakle postoji, kao najbliži fokus lojaliteta, *conductor*, zakupnik, za kojeg rade i koji je njihov patron.

Merkelbach tu činjenicu ne može izbjeći, ali je objašnjava ovako: »Međutim, cijela je organizacija (misli se na *vectigal Illyrici* — op. P. S.) praktički već prije (Marka Aurelija — op. P. S.) bila državna i službenici carinske zone, robovi i oslobođeni robovi zakupnika — osjećali su se kao službenici carskog sustava. Izgleda da su kroz dulje razdoblje gotovo svi carinici tog područja bili Mithrini obožavaoci. To se može objasniti samo tako da su njihovi nadređeni zahtijevali Mithrin kult, možda su ga odredili kao obvezatan svojim podređenima.«³⁸ Nadređeni, podređeni, dakle uvijek sustav vjernosti po hijerarhijskoj ljestvici kao iamac funkcioniranja cjelokupne zajednice.

Ovdje međutim treba istaći stanovitu rezervu. Sigurno je da načelo lojalnosti (ugovor, savez) ovdje funkcionira preko osobe zakupnika. To priznaje i Merkelbach. Uostalom, nije slučajno da na votivnim spomenicima ti carinici ili financijski službenici tako precizno ističu ime *conductora* u čijoj se službi nalaze. Ali, tvrdnja o obvezatnom nametanju vjere od strane njihovih gosodara ostaje ipak hipotetičnom. Jer, nemamo čvrsta dokaza da su Kvint Sabinije Veran ili Gaj Antonije Ruf bili izričito mitraisti ili da su u tom kultu imali kakvu značajnu funkciju. Nije naodmet spomenuti, da se u Ptuju javljaju i dva spomenika egipatskog kulta, posvećena božici Izidi, čiji su dedikanti također činovnici iliričkog vektigala (*Martialis* i *Fructus*), u službi istog Kvinta Sabinija Verana.³⁹ Točno je da u nekim razdobljima između mitraizma i izijačkog kulta postoje dobri odnosi pa i veze,⁴⁰ ali je sigurno da o nekoj mitraičkoj

³⁷ Selem, *Rel. or.*, 154—161.

³⁸ Merkelbach, *Weihegrade*, 29.

³⁹ Marcijal je posvetio danas izgubljeni žrtvenik Izidi. Bio je *servus vicarius* u službi Frimina koji je bio *arcarius* u službi carinskog zakupnika Kvinta Sabinija Verana (*Selem, Rel. or.*, 11—12, no 15): za dobro Fruktusa službenika istog zakupnika — oštećenje spomenika ne dopušta da mu saznamo točnu službu — podignut je spomenik Izidi Tisućimennoj (*Selem, Rel. or.*, 12, no 16).

⁴⁰ Za veze egipatske vjere i mitraizma vidi R. E. Witt, *Some thoughts on Isis in relation to Mithras*, *Mithraic Studies II*, Manchester 1975, 479—493.

isključivosti trojice carinskih gazda ne može biti govora. Pa ni o nametanju vjere njihovim podređenima. Razlozi prihvaćanja su mnogo dublji i njih je ranije vrlo lijepo označio Merkelbach uvodeći pojam nove duhovne obitelji i nove duhovne domovine.

Merkelbachova shema je u temelju uvjerljiva. Samo je ne treba doslovno vezivati tek uz osobu cara. Strukture zajedništva, vjernosti, odanosti, protektorstva, koje nesumnjivo tvore osnovu mitraičkih zajednica, mogle su funkcionirati u raznim okolnostima i na razne načine. Ponekad je ta okosnica vjernosti mogao biti sam car, posebno kad je riječ o vojnicima. Potvrđuje nam to i spomenik iz III. ptujskog mitreja što ga Mithri na dobrobit cara Galijena podiže Flavije Aper, zapovjednik legija. Kao dobar patron, taj isti Aper posvetit će drugi oltar Mithri na dobrobit jedinica legija kojima je stajao na čelu. Dakle, očito je da se i zapovjednik u strukturi kulta javlja kao žarište lojaliteta.⁴¹ Isto je tako vjerojatno da se, posebno kad imamo u vidu spomenike što ih podižu carinski službenici na području Ilirika, lojalitet mogao kanalizirati prema osobama koje su bile stvarni gospodari vjernika, a to su u našem slučaju već spomenuti zakupnici.

Dakle, vojničku osnovu mitraizma ja bih shvatio nešto manje doslovno. Načela čvrstog zajedništva, odanosti, poslušnosti, svijest o sudjelovanju u nekoj zajedničkoj borbi, sve su to vojnički elementi u kultu, iako se ne mora raditi o tome da su vjernici zaista vojnici. Uostalom, pojam vojnika u mitraizmu ima i preneseno značenje što pokazuje činjenica da se treći inicijacijski stupanj naziva upravo tako: *miles*. Mitraistička zajednica je dakle grupa muškaraca, međusobno čvrsto povezanih bratstvom i hijerarhijskom poslušnošću, koja se bori za zajednički cilj. Prema jednoj od izvornih doktrinarnih zasada mitraizma, ljudi su i stvoreni, »došli u postojanje« da bi bili vojnici Oromazdesa u njegovoj neprestanoj borbi protiv Ahrimana, začetnika tame i laži. Mitraisti su svjesni svog sudjelovanja u borbi za pobjedu istine. Oni su dakle, u tom smislu, zaista borci, vojnici.

Razumljivo je da se takva arhetipska struktura što se nalazi u temeljima zajednice dobro slaže sa stvarnim, praktičkim pozivom vojnika i vojne hijerarhije s carem na čelu. Ali to nije jedini oslonac mitraizma. Prosperira među ljudima svih onih grupa u kojima se osjeća žudnja za duhovnom obitelji i duhovnom domovinom. Jasno je da će se na vrhu ljestvice lojaliteta naći ona osoba koja je vrhovni garant čitavog poretka, to je car. Bez tog vrhovnog hijerarhijskog oslonca mitraizam i nije mogao postojati. Kad se Konstantin prikloni kršćanstvu, započinje kratki i brzi pad mitraizma.⁴²

2.

Rekli smo ranije da nepoznavanje svete knjige mitraizma pokušavamo nadoknaditi otčitanjem figuralnih spomenika i korištenjem dosta oskudnih podataka antičkih autora. Na oba područja novija su istraživanja predložila odgovore koji bacaju jasnije svjetlo i na neke aspekte mitraizma u nas.

⁴¹ V. bilj. 21.

⁴² Merkelbach, *Mithras*, 153—188; Merkelbach, *Weihegrade*, 31.

Zadržat ću se najprije na figuralnim spomenicima, dakle na ikonografskom otčitavanju.

Poznato je da je temeljni figuralni spomenik mitraizma takozvana ikona, reljef ili slika, koja prikazuje čin ubijanja bika.⁴³ Ikonografski standard je ovaj: Mithra je zaskočio bika, lijevom nogom odnosno koljenom pritišće leđa životinje koja pada a desnom se oslanja na tlo. Lijevom je rukom podigao bikovu glavu, dok mu desnom zabija bodež u podvratak. U zamahu plašt mladog boga vijori. Prizoru pribiva još šest figura. Gore, slijeva je gavran. Sa strana se nalaze bakljonoše, tj. dadofori, od kojih jedan, Cautes ili Lucifer ima podignutu baklju, a drugi, Cautopates ili Hesperus spuštenu. Dolje su tri životinje: pas koji skače prema bikovoj rani da bi lizao krv što iz nje istječe, zatim zmija, ponekad pasivna a ponekad također ustremljena prema rani, i škorpion koji dohvaća bikove genitalije. Odvojeno od prizora, u posebnim kasetama, na gornjim uglovima ikone, nalaze se figure, obično poprsja, Sola i Lune. Prizoru ponekad pribivaju i drugi likovi (lav, bogovi vjetera itd.), ali uza sve varijante koje je Campbell pokušao klasificirati,⁴⁴ ovo je opći standardni model tauroktonije.

Prizor tauroktonije uvijek je predstavljao središnju kulturnu sliku u svetištu, smještenu u apsidi ili dnu središnjeg broda, a prema smjeru u kojem gleda taj prizor određuje se i opća svemirska usmjerenost mitreja. Osim kao središnja kulturna slika, tauroktonija se u istim svetištimajavlja i u obliku zavjetnih ploča, na kojima se, redovito, ispod samog prizora, nalazi tekst s posvetnom formulom, imenom dedikanta itd. Te zavjetne ploče nisu se morale nalaziti nužno u svetištimaj. Na našem terenu nađene su i na mjestima gdje svetišta u pravom smislu riječi nije ni bilo, pa su dakle mogle imati i funkciju kućnih ikona.⁴⁵

Mjesto u svetištu, kao i brojnost pojavljivanja na zavjetnim pločama potvrdili su odavno da je tauroktonija središnji čin u kultu Mithre. O tome će doskora biti riječi. Uz prizor ubijanja bika, ikonografija mitraizma ostavila je niz drugih prizora. Posebno u dunavskoj i rajnskoj zoni te području Alpa nađeni su i takozvani kompozitni reljefi, na kojima opet prednjači tauroktonija kao središnji prizor, ali se osim nje nalaze i ti drugi prizori, na kojima se redovito kao protagonist pojavljuje i sam Mithra.⁴⁶ Oko značenja i interpretacije tih sekundarnih prizora postoje u znanosti o mitraizmu bitne različitosti, a najnovija istraživanja, koja spomenuh na početku, donose i tu nova tumačenja. Na našem tlu valja spomenuti kompozitne reljefe, nažalost fragmentarne, iz drugog⁴⁷ i trećeg⁴⁸ ptujskog mitreja, zatim vrlo značajan fragment takvog re-

⁴³ Vermaseren, *Mithra*, 56—58.

⁴⁴ Campbell, *Typology*, Berytus, 6 ss.

⁴⁵ To je posebno uočljivo na spomenicima kao što je onaj iz Pregrade u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Selem, *Rel. or.*, II, no 121) koji pokazuju »privatnu« interpretaciju ikonografskog predloška. Umjesto Cautesa i Cautopatesa susrećemo tu dva Cautesa. Naivitet izvedbe samo potvrđuje odvojenost spomenika od bilo kakve koherentne kulturne kao i doktrinarne zajednice.

⁴⁶ Vermaseren, *Mithra*, 63—88. Prizori su sabrani pod naslovom »legenda o Mithri«.

⁴⁷ CIMRM II, no 1510, Selem, *Rel. or.*, 118—121, no 70.

⁴⁸ CIMRM II, no 1579, Selem, *Rel. or.*, 133—136, no 97, t. XXVI.

Slika 2. Kip transitusa iz I. mitreja u Ptuju

ljeva iz Murse (Osijeka),⁴⁹ a u čitav sklop razmatranja svakako spada i dvostrani reljef iz Konjica.⁵⁰

Pozabavimo se najprije značenjem središnjeg prizora. Već je Cumont ustvrdio da je ubijanje bika uvjet postanka svijeta i života. Po nalogu Oromazdesa, Mithra ubija bika iz čijeg će tijela i krvi niknuti razni oblici života. To nam potvrđuje i spomenik iz Ptuja na kojem vidimo kako se bikov rep račva u tri klasa žita.⁵¹ Smrt prabića uvjetuje nastanak života, a na ishodištu nalazi se žrtva. Ubijajući bika, Mithra je dakle izvršio prvotni žrtveni čin, ali i čin stvaranja. U tom su sve interpretacije suglasne. Protimbe

Slika 3. Fragment kompozitnog mitraičkog reljefa iz Ptuja

⁴⁹ Selem, *Rel. or.*, 151—152, no 127, t. XXIX.

⁵⁰ Zotović, *Mit. Jug.*, 29, no 35, fig. 19; *CIMRM II*, no 1895—1896.

⁵¹ *CIMRM II*, no 1599, Selem, *Rel. or.* 136—138, no 99, t. XXVI.

se vezuju ponajprije uz značenje životinja što sudjeluju u prizoru, posebno zmije i škorpiona.

Positivno značenje psa nije dovedeno u sumnju. Na prikazima Mithre lovca, o kojima je ranije bila riječ, pas se javlja kao njegov vjerni pratilac. Na prizorima tauroktonije redovito skače prema bikovoj krvi što curi iz rane da bi je lizao: on dakle prvi prihvaća krv iz koje nastaje život. Aktivno značenje psa u činu geneze života naglašeno je jednim detaljem s reljefa u prirodnom mitreju u Rožancu kod Črnomelja: pas, izrazito velik, prikazan je s penisom u stanju erekcije.⁵² Što se zmije tiče, Cumont je bio skloniji interpretaciji po kojoj bi ona, kao i škorpion, predstavljala zlu silu, jednog od Ahrimanovih izaslanika što pokušavaju ugroziti ili na zlo skrenuti čin stvaranja. U perzijskoj tradiciji zaista postoji pojam zmije kao zlokobne životinje. Međutim, nije se moglo previdjeti da zmija na nekim prikazima isto stremlje bikovoj rani kao i pas, da su njihove radnje istovjetne. Vermaseren je već skloniji zmiju interpretirati u ključu htoničkih simbola s pozitivnim značenjem, kakvo se javlja u starijoj grčkoj mitologiji.⁵³ Campbell je kategoričan: »Na motivu tauroktonije zmija nije zli upropastitelj čovjeka kao u biblijskoj storiji ili u onoj o Ahrimanu, ona nije ništa manje Mithrin suradnik i pratilac nego što je to pas.«⁵⁴ Na jednom višem stupnju interpretacije mitraičkih simbola, Campbell zmiju tumači pojmom pneume, životnog daha koji je duhovan, hitar, nokretljiv i neuhvatljiv.⁵⁵ Treća od životinja što se nalaze pod bikovim tijelom, škorpion, i kod Cumonta i kod Vermaserena ostaje obilježena biljezom zla: »Škorpion pokušava pokvariti (zagaditi) izvorište plodne sperme«, kaže, sliedeći Cumonta, Vermaseren.⁵⁶ Campbell odbacuje to mišljenje tvrdnjom da »škorpion teško može biti neprijateljsko stvorenje, kako je to uzeo Fr. Cumont vjerujući da on pokušava zatrovati sjeme bika. Njegova povezanost sa stablom u punom cvatu i s genitalijama jednako Mithre kao i bika indicira radije produktivnost nego destruktivnost.«⁵⁷ Pritom ne treba smetnuti s uma da u umjetnosti Mezopotamije škorpion ima dobrotvorno značenje. Dakle, njegova funkcija je pozitivna, u izravnoj vezi s činom pročišćavanja bikova sjemena u lunarnoj sferi.

Iako Campbell ponekad suviše opterećuje pojedine figure simboličkim smislom, njegovo globalno tumačenje smisla pratilaca tauroktonije posve je razložno. Ono je naime odbacilo protuslovlja, dvoznačja, raznorodnosti u prizoru koji je, kao čin stvaranja, jedan i cjelovit. Svi sudionici sudjeluju u jednoj istoj akciji, s istovjetnom nakanom i po istoj promisli.

Figure dvojice bakljonoša, Cautesa i Cautopatesa, jasnog su značenja, barem na prvoj razini: oni žrtveni čin stavljaju u kozmički okvir, ali i u ciklički krug vremena. Uzdignuta i spuštana baklja su svjetlo i tama, dan i noć, proljeće i jesen, uzlazak i silazak na vječnoj putanji vremena. Cautopates se nalazi redovito na lijevoj strani gledano prema prizoru tauroktonije, Cautes

⁵² CIMRM II, no 1482—1483, Selem, *Rel. or.*, 79—80, no 6, t. XV.

⁵³ Vermaseren; *Mithra*, 58.

⁵⁴ Campbell, *Mithraic iconography*, 17.

⁵⁵ *Ibid.*, 200, 287.

⁵⁶ Vermaseren, *Mithra*, 58.

⁵⁷ Campbell, *Mithraic iconography*, 26.

na desnoj. Njihova veza sa sezonama zalog je njihove aktivne uloge, iako redovito, u odnosu na sam čin tauroktonije, djeluju kao promatrači. Kada se tauroktonija, kao što je to na našem reljefu iz Siska, javi u okviru zodijaka, onda se otkriva i precizna veza položaja dadofora sa sazviježđima koja označavaju sezone. Campbell stoga upozorava da se »Cautes poistovjećuje s golim stablom i znakom bika u zodijaku, a Cautopates sa stablom u punom cvatu i znakom škorpiona«. ⁵⁸ Reljef iz Siska pokazuje Cautesa sa psom ili ovnom, što za Campbella znači također dokaz »generativne akcije«. ⁵⁹ U prvom ptujskom mitreju nađene su baze s posvetnim tekstom na kojima su se nalazile izgubljene statue Cautesa i Cautopatesa. Taj je mitrej orijentiran prema istoku, a položaj koji su oba bakljonosca imala u svetištu odgovara njihovom kozmičkom položaju, preciziranom na spomenutim reljefima gdje se tauroktonija nalazi smještena u zodijakalni krug. ⁶⁰

Slika 4. Kružni mitraički reljef iz Solina

⁵⁸ Ibid., 35.

⁵⁹ Ibid., 37. Pitanje je međutim nije li prikaz Cautesa samo desna strana mitraičkog triptiha tauroktonije, pa u tom slučaju pas ne bi morao prikazivati posebno Cautesa, već bio mogao biti onaj što skače na krv ranjenog bika — v. Selem, Rel. or., 84.

⁶⁰ Campbell, Mitraic iconography, 42. Primjeri s našeg terena su prvi i drugi ptujski mitrej, kao i mitrej u Konjicu (CIMRM II, no 1901–1903).

Tauroktonija se, na to posebno upozorava suvremena znanost o mitraizmu, zbiva na određenom mjestu. To je špilja. Mithra je žrtvenog bika odvuкао u špilju i tamo ga ubio. Na kulturnim i votivnim reljefima redovito se javlja prikaz špilje. Prema Campbellovoj tipologiji predstavlja se u jednoj od tri varijante: a) naturalistička špilja, b) umjetna špilja i c) arhitektonska špilja gdje se kao označitelj javlja obični luk ili arhitrav prekinut lučnim svodom.⁶¹ Na našem terenu nalazimo prikaze svih triju tipova, iako dominira tip c, tj. arhitektonski tip. Špilja se poistovjećuje sa slikom svijeta, a prema iranskoj mitologiji nebo je kameni svod. Špilju, kao mjesto ključnog čina stvaranja i kao sliku totaliteta svijeta reproduciraju i mitraička svetišta.⁶² Zovu se *spaeleum*, ukopana su djelomice u zemlju da bi se ostvario dojam silaska u špilju, a tamo gdje konfiguracija terena dopušta, za svetište se adaptira prirodna pećina (u nas Rožanec, Jajce, Močići, djelomično Zgornja Pohanica).

Figuralni spomenici daju dakle dostatno podataka o mjestu i radnji središnjeg čina Mithrine svete storiје koji je ujedno i središnji čin stvaranja. Tu je sve jasno. Mithra je u špilji, uz nazočnost gavrana, psa, zmije i škorpiona te Cautesa i Cautopatesa, ubio bika iz čijeg tijela i krvi nastaju razni oblici života. Sigurno je međutim da ta dosta gruba i arhaična mitska figuracija nije mogla zadovoljiti pa ni privući kompleksnije duhovne zahtjeve ljudi razdoblja zrele epohe Carstva. Mogla je opstati i zadržati svoju uvjerljivost samo ako je bila interpretirana u simboličkom ključu. Recentna istraživanja R. Turcana novim su spoznajama upotpunila već naslućenu činjenicu: da misao helenističkog Istoka vrši stanovitu reinterpetaciju perzijske religije i da se upravo tamo formulira njezino čitanje u simboličkom ključu. Može se također ustvrditi da taj ključ jednim svojim dijelom proistječe iz neoplatonističke filozofske škole. A u takvom čitanju upravo figura špilje djeluje kao aktivno vezište.

Tekst koji pruža vrijedne podatke za neoplatonističko tumačenje Mithrine religije jest spis *De vntro Nympharum* Porfirija, zapravo kompilacija spisa Numenija i njegova učenika Cronija, formuliranih negdje u vrijeme od Marka Aurelija do Komoda. R. Turcan, koji je dao dosad najpotpuniju analizu mitraičkih referencija u spomenutom tekstu, kaže da su u Porfirijevu spisu »eksplicitnije nego bilo gdje drugdje mit i misteriji Mithre prizvani kao potvrda platonizma, ili preciznije, kao potvrda jedne platonističke egzegeze Homera, i obratno.«⁶³ Špilja nimfa o kojoj govori naslov teksta, Odisejeva je špilja iz Homera. Ali ona se, referencijalno, vezuje uz druge dvije špilje: onu iz Platonove *Republike* koja je prispodoba ovog donjeg svijeta u kojem nam je živjeti, i ovu iz mitraičkih misterija u kojoj se odigrava žrtvovanje bika, dakle središnji čin geneze.⁶⁴ Jasno, Turcan upozorava i na razlike: Platonova špilja ima samo jedan otvor po čitavoj širini fasade, a ne dva otvora na osi sjever — jug, ali temeljna figura funkcionira u istom ključu: špilja je slika svijeta, i u njoj se zbivaju događaji bitni za postajanje života. Postoji i orfičko-pitagorejska varijanta u kojoj špilja postaje mračno i tegobno

⁶¹ Campbell, *Mithraic iconography*, 6—12.

⁶² Vermaseren, *Mithra*, 32—37.

⁶³ Turcan, *Mithras Platonicus*, 73.

⁶⁴ *Ibid.*, 65.

mjesto gdje se provodi ovo postojanje na zemlji koje nije drugo doli ispaštanje. Ali, za naše razmatranje bitan je opis špilje iz *Odiseje* koji se, u neoplatonističkom ključu, povezuje s mitraičkom špiljom. Ta pećina Itake je »tamna i dražesna«. ⁶⁵ U njoj je vlaga, tu stanuju Nimfe, tu se nalaze izvori vode, uostalom kao i u mitraičkim spaeleumima, koji su, gdje god je to bilo moguće, sadržavali i mjesto izvor-vode. Sam Porfirije naglašava da kod Mithre »krater zamjenjuje izvor«, ⁶⁶ što se potvrđuje i figuracijom na spomenicima i činjenicom da je voda imala značajnu ulogu u kultu i da tamo gdje prirodnog izvora nije bilo recipijent za vodu preuzima njegovu ulogu.

Za interpretaciju koju slijedimo bitno je pitanje što su zapravo Nimfe iz Homerove špilje. One su duše koje su namijenjene utjelovljenju i koje se pripremaju za život na zemlji. Te duše na putu utjelovljenja nazivaju se također pčelama. Porfirije izvodi dedukciju koja nas vodi prema mitraističkoj imazeriji: »Izvori i potoci su mjesta koja pripadaju Nimfama Hydriada i još više Nimfama koje su duše, one duše koje stari nazivaju pčelama... Mjesec, kojem je svojstvena generativnost, nosio je onda ime pčele, među drugim razlozima i zato što je Mjesec bik, što je njegovo mjesto u znaku Bika i što su pčele rođene iz vola.« ⁶⁷ Ova naizgled zakučasta dedukcija ima jasne mitraičke referanse. Veza bika i mjeseca u mitraičkoj doktrini vrlo je naglašena: na slikama tauroktonije bik je bijele boje, koja je i boja mjeseca, rogovi mladaka koji se nalaze na glavi Lune lako se poistovjećuju s rogovima bika, a u ikonografiji postoji i figura nazvana *scapha lunata* gdje je bik prikazan u figuri mladog mjeseca. ⁶⁸

Ključno je ipak mjesto na kojem se govori da se pčele (jednako duše) rađaju iz vola/bika. Nešto kasnije se u Porfirijevu spisu nalazi još izričitija tvrdnja: »A duše koje idu u stvaranje također su rođene od vola.« ⁶⁹ Med, proizvod pčele, imao je posebno značenje u mitraičkim obredima: on je simbolizirao materiju koja pročišćava i koja može očuvati od raspadanja. ⁷⁰ Pčele se dakle rađaju od vola, duše se dakle rađaju od vola. Čin ubijanja bika koji Mithra obavlja u špilji nije samo generativni čin na razini prirode. Prema Numeniju kojeg interpretira Porfirije, ubijanjem bika Mithra uvodi i duše na stazu geneze, to jest na put inkarnacije. Turcan drži da postoji ipak smisljena nijansa u shvaćanju koje iznosi Porfirije i onom koje je svojstveno mitraizmu. Dok je u neoplatonista ulazak u krug geneze tegoba za dušu, iz koje ova treba jednom izići kroz druga vrata u znaku Kozoroga, za pravi mitraizam ulazak u postojanje je temeljno pozitivna stvar. ⁷¹ Život, koji pro-

⁶⁵ Porphy., De antro, 3, 6, 12.

⁶⁶ Ibid., 17; Turcan, Mit. Plat., 68.

⁶⁷ Porphy., De antro 18; Campbell, Mithraic, iconography, 250 ss; Turcan, Mit. Plat., 72.

⁶⁸ V. Campbell, Mithraic iconography, 335 ss. Za naš teren vidi CIMRM II, no 1475.

⁶⁹ Porphy., De antro 18; Turcan, Mit. Plat., 75.

⁷⁰ Na stupnju mitraičkog posvećenja koji je u znaku vatre, obred pročišćenja ne vrši se vodom koja je njezin neprijatelj, već medom — v. Merkelbach, Mithras, 303.

⁷¹ Turcan, Mit. Plat., 84 ss.

istječe iz krvi bika, život je za dobro, za borbu dobra protiv zla, i uvjet je spasenja. Jedan stih iz rimskog mitreja ispod crkve St. Prisce koji su istraživali Vermaseren i Van Essen, ima gotovo kršćanski odjek: *Et nos servasti aeternali sanguine fuso*. Nas si spasio prolivši vječnu krv.⁷²

Ali usprkos ovim nijansama koje kao razlike nalazimo u filozofskim gledanjima na mitraizam, činjenica je da filozofska naučavanja, bila ona neoplatonistička, ili orfičko-pitagorejska, nalaze u mitraističkoj doktrini uporišne točke, makar ih ponekad u svojim interpretacijama i modificirale. Isto je sigurno da mitraizam ne ostaje imun na interes tih doktrina i da mu one često pripomažu da svoju imažeriju i naučavanje interpretira u jednom subtilnijem, simboličkom ključu. U toj interpretaciji nesumnjivo iznimno značenje ima špilja kao mjesto gdje se obavlja čin geneze, ali i gdje duše, preko bikove krvi, ulaze u krug stvaranja i inkarnacije. U figuri pčele, koja se javlja kao sinonim za nimfu odnosno dušu, nalazi se značajan залог. Naime pčela, koja se rađa iz ličinke, zorna je slika transfiguracije, prijelaza iz jednog stanja u drugo. Duša na putu prema utjelovljenju doživljava preobrazbe, ali isto tako i vjernik, na svom duhovnom putu, doživljava preobražavanja koja ga vode prema istini i spoznaji. Ovakav ključ omogućava da se objasni jedan stupanj od sedam u mitraičkoj inicijacijskoj ljestvici, koji je ostavljao mnogo dvojbi. To je drugi stupanj, nazvan *nymphus*. Prevodilo se, pozivajući se na ženski oblik imenice, kao *ženik* ili *mladoženja*, što je bilo netočno, jer u grčkom muška forma imenice ne postoji. Za zaručnika ili ženika postoji riječ *nymphios*. Međutim, ako riječ *nymphus* povežemo s pojmom ličinke pčele, imajući na umu da taj pojam u mitraizmu funkcionira uz pojmove *nympha* — duša, smisao postaje jasan. Merkelbach upozorava da se u »Aristotelovoj zoologiji riječ *nymphē* upotrebljava za ličinku pčele u značajnoj ovisnosti s leptirom, koji se u grčkom zvao *psyche* — upotrebljavala se ista riječ za leptira i dušu».⁷³ *Nymphos* bi bio dakle muška ličinka, nešto što predstavlja jednu fazu u slijedu preobrazbi. Duša koja se priprema da uđe u ciklus egzistencije, mist koji se priprema da prijeđe iz jednog stupnja spoznaje u drugi, iz jednog stanja u drugo. O inicijacijskom značenju bit će kasnije još riječ. Ovdje nas zanimaju mitraičke figure koje govore o činu tauroktonije kao odlučnom također za preobražavanje duša iz nestvarnog u stvarno postojanje, za njihov ulazak u krug postojanja.

S tim je u vezi za mitraizam bitan pojam prijelaza, *transitusus*. U mitraičkoj figuraciji poznat je prikaz Mithre koji nosi na leđima bika, držeći ga za stražnje noge, glave okrenute nadolje. Iz prvog ptujskog mitreja potječe takav prikaz u punoj plastici s posvetnim natpisom naslovljenim *transitu*.⁷⁴ Figurira također na dva reljefa iz Siska.⁷⁵ Cumont je tu figuru interpre-

⁷² Vermaseren — Van Essen, *The exavations in the Mithraeum of Church of Santa Prisca*, Leiden 1955, 217 ss.; M. J. Vermaseren, *Les inscriptions sacrées du Mithraeum de Sainte-Prisque sur l'Aventin, Religions de Salut, Bruxelles* 1962, stih V, 14; H. D. Betz, *The Mithras Inscriptions of Sainte Prisca and the New Testament*, *Novum Testamentum*, 10, 1968, 77.

⁷³ Merkelbach, *Weihgrade*, 22—23; Merkelbach, *Mithras*, 88 ss.

⁷⁴ CIMRM II, no 1484—1495, fig. 380; Selem, *Rel. or.*, 104, no 40, t. XXII.

⁷⁵ CIMRM II, no 1475, fig. 375; Selem, *Rel. or.*, 84, no 15, t. XVII i CIMRM II, no 1472, fig. 375; Selem, *Rel. or.*, 88, no 16, t. XV.

tirao prvenstveno kao epizodu svete storije: Mithra je svladao velikog bika i sada ga odnosi u špilju gdje će ga žrtvovati. Suvremena tumačenja naglašavaju simboličko značenje prikaza, upravo u vezi s genezom i prijelazima (preobrazbama) koje se u njoj zbivaju. Campbell čitav taj ciklus prikaza stavlja uz podnaslov *genesis* povezujući pojmove *Theos buklopos* ili *Taurophoros* s pojmom *Theos psychopompos*, pozivajući se posebno na spomenute ptujske i sisačke spomenike.⁷⁶ U figuri *transitusa* Merkelbach vidi prvenstveno alegoriju prijelaza: ulaska u stanje postojanja, prijelaza iz jednog stanja u drugo. Povezuje taj pojam sa stazom duše koja ide u postojanje i, jasno, s putom mista koji prelazi stupnjeve spoznaje.⁷⁷ Neke diskretne upite koji se uz takvu globalno uvjerljivu interpretaciju ne mogu izbjeći formulirat ćemo kasnije.

Za sada ostanimo pri tvrdnji: u sustavu mitraizma, tauroktonija funkcionira na više razina. Ona je najvažnija epizoda svete povijesti, ona je uvjet postanka i razvoja života na zemlji, ali u njoj se zbiva i ključni prijelaz duše iz netvarnog stanja preko pripremnog stanja označenog oblicima nimfa, pčela i posebno pojmom ličinke, u stanje tvarnog postojanja. Bikova smrt odnosno njegova prolivena krv uvjet su utjelovljenja.

Mithra je dakle izvršio čin stvaranja. On je bog koji izaziva genezu. Ali, od prvih istraživanja o mitraizmu uvidalo se da Mithra ipak nije vrhovno božanstvo. Cumont je tumačio da Mithra samo izvršava nalog Oromazdesa, vrhovnog božanskog načela. Čak je, prema ikonografskim podacima, utvrđen i prijenosnik tog naloga. Ide preko boga sunca Sola, čija zraka ponekad na prikazima tauroktonije pada na Mithru simbolizirajući božanski nalog;⁷⁸ kao glasonoša figurira i gavran, nebeski glasnik, koji se na tauroktonijskim reljefima prikazuje nedaleko od Sola, na gornjem lijevom dijelu prikaza, ponekad stojeći na rubu pećine, ponekad čak oslonjen na zavijoreni plašt Mithre koji također simbolizira nebo.⁷⁹

Na kulturnoj figuraciji Oromazdes je međutim rijetko nazočan. Suvremeni komentatori, Turcan i Merkelbach na primjer, prikaz borbe Jupitera s gigantima, koji se kao varijacija grčke gigantomahije javlja ponekad na mitraičkim spomenicima, čitaju kao borbu Oromazdesa protiv snage tmine i laži, za pobjedu istine i svjetla. Istovjećenje Jupiter-Oromazdes posve je moguće, kao što je prihvatljivo i Turcanovo objašnjenje rijetke Oromazdesove nazočnosti na figuralnim spomenicima. Uspoređujući mitraičku s kršćanskom figuracijom, Turcan podsjeća na brojnost prikaza Krista i rijetkost figuralnih prikaza Boga Oca. Jer, Krist je, kao i Mithra, nazočan u stvarnosti ovog svijeta, on je na neki način inkarnacija, dok se apsolutnost vrhovnog duhovnog načela teško oblikuje u figurativnoj sferi.⁸⁰ Gdje je dakle stvarni položaj Mithre?

⁷⁶ Campbell, *Mithraic iconography*, 238 ss.

⁷⁷ Merkelbach, *Mithras*, 92—93.

⁷⁸ Vidi ptujski reljef CIMRM II, no 1600, fig. 410; Selem, *Rel. or.*, 136, no 98.

⁷⁹ Lijep primjer gavrana što sjedi na zavijorenom plaštu Mithre donosi reljef iz Nersae u Italiji — Merkelbach, *Mithras*, 322, fig. 73.

⁸⁰ Turcan, *Mit. Plat.*, 131.

Stara perzijska religija pridaje mu funkciju posrednika. Plutarh će za Mithru također upotrijebiti sličan termin: »Također su Perzijanci davali Mithri ime Posrednik (*mesites*).«⁸¹ O toj Plutarhovoju rečenici postoji čitava bibliografija. Epitet se zacijelo može odnositi na već ranije spominjanu ulogu Mithre u sklapanju i poštivanju ugovora, može dakle imati, kako kaže C. Clemen, juridičko značenje.⁸² Epikleša bi dakle samo prevodila ime boga. Ali kontekst Plutarhove rečenice postavlja funkciju posrednika na kozmički plan. Jer, Mithra se, kaže on, nalazi između Oromazdesa, koji je počelo dobra i nalikuje svjetlosti, i Ahrimana, koji je počelo zla i koji se može prisposodobiti s neznanjem i tminom.⁸³ Što znači onda središnji, posrednički položaj? Turcan s pravom tvrdi da ne može biti govora o posredovanju ili neutralnosti između načela dobra i zla, svjetlosti i tmine. Mithra svojim djelom, u središtu kojeg se nalazi tauroktonija, aktivno sudjeluje u naumu Oromazdesa. Njegova pripadnost strani svjetla ne može biti osporena.

Uostalom, spomenici rimskog doba, pa i oni s našeg tla, pokazuju izričitu iako doktrinarno prilično nejasnu nakanu povezivanja' pa i poistovjećenja Mithre i Sola; sunce je izvor svjetlosti i garant istine. Kažem doktrinarno nejasnu, jer dok natpisi, posebno oni zrelije epohe mitraizma, izričito poistovjećuju dva boga u dedikativnoj formuli *Deo Soli invicto Mithre* — bogu Suncu nepobjedivom Mithri, dotle ih figuralni spomenici prikazuju kao dvije bliske, ali ipak jasno razdvojene božanske osobe. Ostavljajući zasad po strani ovu doktrinarnu nejasnoću, sigurno je da Mithra rimskih misterija svojim bićem pripada svjetlosti i predstavlja garanta njezine nepobjedivosti. Ako ovdje još može biti riječ o dualizmu, on se upravo preko osobe i funkcije Mithre znatno relativizira.

U tauroktoniji se iskazuje mogući aspekt Mithrina posredništva. On, prema promisli gornjeg svijeta, ubija bika i tako dovodi duše u stanje utjelovljenja, što je i stanovit čin posredovanja između dva svijeta: onog gore i ovog svijeta dolje.⁸⁴ Približavamo se i funkciji koju će mu pridati neoplatonistička tumačenja. Makar je naum došao odozgo, Mithra je taj koji je svijet svojim činom stvorio ili sagradio. Vrhovni bog dakle nije, ali stvaralac, demiurg jest. Porfirije, u *De antro*, prihvaćajući očito misao Numenija, kaže za Mithru da je *poietès* svemira.⁸⁵ On je svijet stvorio, njegov je stvaralac, njegov kreator, njegov pjesnik. Turcan napominje da je riječ o neoplatonističko-pitagorejskoj dedukciji Numenijevoj, i da se u izvornom doktrinarnom konceptu, onom iranskom, Mithra ograničava na funkciju posrednika koja ne poprima značajke demiurga.⁸⁶

⁸¹ Plutarh, *De Iside*, 46, 369 e, izd. J. G. Griffiths, Cambridge 1970, kom. 474.

⁸² C. Clemen, *Die grec. und lat. Nachrichten über pers. Religion*, RGVV, XVIII, 1, Giesen 1920, 157 ss; vidi također J. Duchesne-Guillemin, *La religion de l'Iran ancien*, Paris 1962, 172 ss.

⁸³ Turcan, *Mit. Plat.*, 14 ss.

⁸⁴ *Ibid.*, 82; Merkelbach, *Mithras*, 234.

⁸⁵ Turcan, *Mit. Plat.*, 80.

⁸⁶ *Ibid.*, 22, 88.

Precizirajmo dakle Mithrin posrednički ili središnji položaj u misteričkoj doktrini rimskog vremena. Tekst valentinijanaca Ptolomeja *Pismo Flori*, što ga citira Turcan, unosi suptilnu nijansu u značenje i funkciju središnjeg boga ili boga posredništva.⁸⁷ Između načela Dobra ili Dobrog boga i Protivnika koji je Zlo, nalazi se demiurg stvaralac ovog svijeta. Nije ni dobar ni zao, već pravedan. Ovaj svijet nije izveden iz načela dobra, iako postaje poprištem trajne borbe dobra i zla. On postoji i funkcionira po načelu pravednosti, i po tom se načelu održava. Bog koji je graditelj tog svijeta mora se naći u središnjem položaju između njegovih polariteta, iako to nipošto ne znači neutralnost. Smješten u sredini, između svjetla i tame, Mithra se bori, putem pravde, za nepobjedivost načela svjetlosti.

Na već spominjanom reljefu iz Siska Mithra je prikazan u zodijakalnom krugu,⁸⁸ jednako kao i na reljefu iz Walbrooka.⁸⁹ Njegov položaj u odnosu na znakove zodijaka, kao i na figure Cautesa i Cautopatesa, iskazuje *središnjost*. Na tim se spomenicima očitava da je temeljna Mithrina pozicija ona ekvinocijalna. Između svjetla i tame, kad između dana i noći postoji potpuno ravnovjesje. Znak Ovna, koji odgovara proljetnom ekvinociju, figurira kao početni znak. Od njega započinje buđenje i rast prirode, od njega započinje prevaga svjetla nad tamom, dana nad noći. Na mitraičkim reljefima »zodijakalni niz započinje gotovo uvijek Ovnom, prikazanim bilo lijevo bilo desno od Mithre, već prema tome da li je smjer sukladan ili obratan gibanju kazaljke sata«.⁹⁰ Cautes je točno ispred znaka Ovna. Njegova uzdignuta baklja označava »ulazak sunca u gornju hemisferu neba, dok Cautopates, lijevo od Mithre, označava katabazu kraljevske zvijezde«.⁹¹ Izvlači se i zaključak, usporedbom s mitrejem u Walbrooku, da je svetište u Sisciji iz kojeg potječe naš reljef moralo biti usmjereno prema istoku.⁹² Zanimljiva dedukcija, koja se u literaturi ponavlja kao činjenica, ali bez temeljnog arheološkog dokaza: ostaci sisačkog mitreja nisu identificirani.

Jednako kao i u rasporedu odnosa između neba i zemlje tako i u rasporedu prirode i njezinih ciklusa Mithra se nalazi u središnjem položaju. Uostalom, nebeska kretanja i mijene prirode u organskoj su vezi. U taj raspored treba uključiti još i kretanje duša iz gornjeg svijeta prema utjelovljenju, i zatim, nakon smrti, iz donjeg svijeta prema nebu stalnih zvijezda. U tome će bitnu ulogu igrati planeti, njih sedam. O tome nešto kasnije, ali sigurno je da se u središtu svih tih gibanja, kao garant njihova reda, nalazi Mithra. Mithra koji, da još jednom citiramo Turcana: »sudjeluje u spasenjskom djelu stvaraoaca, a da se s njim ne poistovjećuje«.⁹³

⁸⁷ Ibid., 80 ss.

⁸⁸ CIMRM II, no 1472, fig. 375; Selem, *Rel. or.*, 88, no 16, t. XV.

⁸⁹ CIMRM I, no 810.

⁹⁰ Turcan, *Mit. Plat.*, 85.

⁹¹ Ibid., l. c.

⁹² Ibid., l. c., nota 174.

⁹³ Ibid., 88.

3.

U prethodnim recima razmatrali smo neke implikacije i tumačenja tauroktonije, tog središnjeg događaja u mitraičkoj doktrini. Ranije sam također podsjetio da osim reljefa jednostavnog tipa koji sadržavaju samo prikaz tauroktonije, postoje, posebno u rajnsko-dunavskom krugu, i kompozitni reljefi koji donose i druge prizore. Među tim prizorima, koji se najčešće nalaze u donjem registru ploče, ispod tauroktonije, postoji niz u kojem se kao protagonisti javljaju Mithra i Sol. Tri su prikaza u nizu, obično redom slijeva nadesno: Mithra stojeći zamahuje nekim predmetom nad glavom Sola koji kleči ispred njega; zajednička gozba Mithre i Sola; Mithra se uspinje u Solovu nebesku zapregu. Među te prikazbe znaju se, kao na reljefu iz Siska gdje je tauroktonija uokvirena girlandom,⁹⁴ umetnuti i one koje pripadaju nizu Mithre i bika: Mithra koji nosi na leđima bika glave okrenute nadolje i Mithra koji jaše bika. Na sisačkom reljefu zapremaju drugo i treće mjesto u nizu slijeva, dakle između Mithre nad Solom i prizora gozbe. Zodijakalni reljef iz Siska nema donjeg registra niti prizora iz niza Mithra—Sol, ali zato se lijevo od kruga što zatvara tauroktoniju nalaze, jedan ispod drugog, ista dva prizora Mithre i bika: gore je taurophoros, ispod jahač na biku. Na fragmentu kompozitnog reljefa iz III. ptujskog mitreja (sačuvan je dio gornje desne strane) — vidimo tri prizora iz niza Mithra—Sol, ali u slijedu zdesna nalijevo i odozdo prema gore, s tim da se umjesto prizora gozbe nalazi po smislu istovjetni prizor saveza, tj. rukovanja Mithre i Sola.⁹⁵ Na jednom fragmentu kompozitnog reljefa iz Osijeka — sačuvan je samo donji lijevi kut — vidimo u maloj arkadi, kao i na prvom sisačkom reljefu, prikaz Mithre nad klečećim Solom. Donji je registar sadržavao i prikaz ležećeg bika koji se vidi desno izvan arkade, dok su ostali prizori izgubljeni.⁹⁶

Ovaj niz prizora Cumont je interpretirao kao epizode svete storije. Prizore s bikom kao faze što prethode žrtvovanju: jahanje na biku da bi bio svladan, nošenje svladanog bika u svetu pećinu. Prizor sa Solom tumačio je kao epizode ne baš suviše jasne konfrontacije a zatim pomirenja i saveza dvaju bogova. Sol koji kleči pred Mithrom bio bi zaključak gigantske borbe dvaju bogova koja završava Solovim potčinjavanjem Mithri, zatim slijede savez, gozba i zajedničko uzašašće na nebo u Solovu četveropregu. Približno ista tumačenja, sa stanovitim nijansama, zadržao je i Vermaseren.⁹⁷ Posebno je ostajao nejasan prvi prizor: nije se moglo objasniti o kakvoj je to gigantskoj borbi dvaju bogova riječ, u što se ona uklapa, što znači. Nejasnoće u tumačenju početne epizode prenosile su se i na ostale, iako je njihovo značenje, u općem smislu, bilo jasnije (savez, gozba, nebeski put).

Campbell je predložio novi ključ čitanja tih prizora, koji bih nazvao inicijacijskim. On te, kako ih naziva, simbole donjeg registra, dijeli u tri grupe. Prvu čine razne varijante prizora Mithre pred kojim kleči Sol. Taj prizor, s

⁹⁴ CIMRM II, no 1475; Selem, Rel. or., no II, 15.

⁹⁵ Selem, Rel. or., no II, 97.

⁹⁶ Selem, Rel. or., no II, 127.

⁹⁷ Vermaseren, Mithra, 59, 79 ss.

varijantama, Campbell je nazvao *telete* odnosno inicijacija.⁹⁸ Pošao je od činjenica da je uvijek riječ o dvije osobe, od kojih jedna stoji i nekim predmetom izvodi stanovitu radnju nad glavom te druge osobe, koja skrušeno kleči. Stojeća osoba je uvijek lijevo a klečeća desno. Prema Campbellu, stojeća osoba je *pater*, vrhovnik mitraičke zajednice i najviši stupanj posvećenja, koji se poistovjećuje s Mithrom, pa se i prikazuje u njegovu obličju. *Pater* je dakle mistagog, a klečeći lik je mist koji prima inicijaciju. Poistovjećenje klečećeg lika sa Solom zbivalo se i onda kad nije imao izričite sunčane attribute (zrakastu krunu) stoga što je prikazan redovito nag, kao i Sol, noseći ponekad samo, opet isto kao i Sol, mitraički plašt.

Predmet koji Mithra podiže izazivao je ranije interpretativne teškoće. Najlakše je, slijedeći ideju o gigantskoj borbi, bilo vidjeti toljagu kojom Mithra zamahuje nad protivnikovom glavom. Ali ponekad je bilo očito da o toljazi ne može biti govora. Svojsstvenim mu smislom za precizne klasifikacije, Campbell je utvrdio četiri varijante obreda: 1. *devotio* ili polaganje ruku. Stojeći lik polaže ruku ili ruke na glavu klečećeg; 2. *infusio* ili izlivanje vode. Stojeći lik izliva vodu na glavu klečećeg. Ponekad je umjesto roga neki drugi predmet; 3. *purgatio* ili pročišćenje. Stojeći lik spušta na glavu ili rame klečećeg bedrenu kost žrtvovanog bika; 4. *consecratio* ili posvećenje. Na glavu klečećeg lika polaže se sunčana zrakasta kruna.

Campbellovo inicijacijsko tumačenje prizora uvjerljivo je i razrješava ne-logičnosti koje je sadržavala pretpostavka o kraju gigantske borbe Mithre i Sola. Prizor fragmenta kompozitnog reljefa iz III. ptujskog mitreja pripada, čini se, trećoj varijanti (*purgatio*).⁹⁹ Ono što se ranije držalo za toljagu zacijelo je bikova bedrena kost. Ne treba smetnuti s uma da na istom prikazu stojeći lik u ruhu Mithre, koji desnom rukom podiže rečeni predmet, svoju lijevu ruku polaže na glavu klečećeg, što bi upućivalo na kombinaciju s prvom varijantom (*devotio*). Zanimljivo je također da na slijedećem prizoru sa-veza Mithre i Sola, lik u obličju Mithre pruža drugom predmet za koji je Abramić vjerovao da predstavlja bikovu bedrenu kost, ali je Vermaseren, pozivajući se na jedan spomenik iz Rumunjske gdje se predmet jasnije razazna-je, uputio na mogućnost da je riječ o frigijskoj kapi, koja je ne samo redovit predmet Mithrine garderobe već i jedan od njegovih temeljnih znakova.¹⁰⁰ Anticipirajući, recimo da bi pružanje frigijske kape liku u obličju Sola moglo također odgovarati inicijacijskoj interpretaciji. Mithra odnosno *Pater* pruža mistu u obličju Sola, znači pripadniku predzadnjeg, šestog stupnja, Heliodromosu, najviši simbol mitraičke inicijacije. Jednostavna perzijska kapa je i znak trećeg stupnja, vojnika.

Posebno je zanimljivo tumačenje fragmenta iz Osijeka na kojem u arkadi figurira isti prizor. Stojeći lik polaže lijevu ruku na glavu klečećeg, što bi značilo obred *devotio*. Desnu ruku podiže, ali što drži u toj ruci i da li uopće nešto drži, nije posve jasno, jer podignuta ruka dodiruje rub arkade. Posebno nas zanima izgled odnosno obličje klečećeg lika. Objavljujući spome-

⁹⁸ Campbell, *Mithraic iconography*, 291 ss.

⁹⁹ CIMRM II, no 1579, fig. 400; Selem, *Rel. or.*, 133 ss, no II, 97, t. XXVI.

¹⁰⁰ Vermaseren, *Mithra*, 80.

nik u knjizi serije EPRO, diskretno sam upozorio na činjenicu da lik što kleči ima izgled djeteta.¹⁰¹ Proporcijama je mnogo manji od stojećeg, nag je, i što je posebno bitno, prinosi lijevu ruku ustima. Gest prinošenja ruke odnosno prsta ustima u antici je znak misterija, ali je izvorno to tipični znak za dijete. Egipatski hijeroglifi na primjer dijete označavaju gestom prinošenja prsta/ruke ustima. Imajući u vidu opći izgled klečećeg lika koji nedvosmisleno upućuje na dijete, ovaj znak tu činjenicu još naglašava.

Mislim da je, u skladu s inicijacijskim tumačenjem, osječki prikaz moguće cjelovito vrednovati. I, rekao bih, pružiti još dodatni argument za takvo tumačenje. Mist, koji se inicira, simbolički umire i rađa se za novi, potpuniji i bolji život. On se, također simbolički, vraća u stanje djeteta. Figura djeteta dakle ovdje simbolizira nov život koji mist, nakon inicijacije započinje. — Ideja o inicijaciji kao ponovnom rođenju izrijeком je sadržana u jednom od stihova mitreja St. Prisca na Aventinu: *pie rebus renatum dulcibus atque creatum* — milostivo ponovo rođen i stvoren po slatkim stvarima (IV, 11). Mist, koji se u milosti iznova rađa hrani se, poput djeteta, medom i mlijekom (*dulcibus*).¹⁰² Mist, također, stječe čistoću djeteta, i tu čistoću, kako nalaže mitraička doktrina, treba sačuvati tijekom čitavog života, pridržavajući se načela istine, dobra, uzajamnosti. Zacijelo bi se na i drugim mitraičkim reljefima ovog tipa našao prikaz klečeće figure koja asociira na dječji lik, ali naš osječki fragment ideju izlaže vrlo izričito, i općom figuracijom lika, i posebnim znakom prinošenja prsta na usta.

Inicijacije u kult Mithre osvijetljene su mnogo jasnijim svjetlom nakon što je M. J. Vermaseren objavio nalaze iz mitreja lociranog ispod crkve Santa Maria Capua Vetere u Italiji.¹⁰³ U svetištu su pronađene oštećene ali ipak razaznatljive freske na kojima su prikazani neki od obreda inicijacije. Na prikazima je mist, koji prolazi kroz inicijacijske kušnje, redovito nag, dok se pored njega nalazi mistagog, odjeven u bijelu haljinu. Nagost mista upućuje na njegov povratak u djetinjstvo, na njegovo ponovno rođenje (*re-natus*). U većini prizora mist je prikazan klečeći na jednom ili oba koljena, vezanih ruku i očiju: inicijacijom će njegove ruke biti oslobođene, njegove oči nanovo otvorene. Na jednoj, dosta oštećenoj freski vidimo mista kako leži opružen, dok mistagog s jedne njegove strane a Pater s druge vrše određene radnje.¹⁰⁴ To je vjerojatno simboličko polaganje u grob, simbo-

¹⁰¹ Selem, Rel. or., 186.

¹⁰² Vermaseren, *Les inscriptions sacrées*, 69. G. B. Betz, *The Mithraic inscriptions of Sainte Prisca*, 71 ss, upozorava na značenje pojma *renatus*, koji je poznat u drugim misteričkim vjerovanjima, a ovim potvrđen i u mitraizmu. Posebno značenje sadrži kombinacija *renatus* i *creatus* — ponovno rođen i stvoren. Zbog slijeda riječi *creatus* bi zapravo trebalo shvatiti kao *re-creatus*, na što upućuje i tekst iz Apuleja, *Metam.*, 21, 6. Kad se naime Lucije vratio nakon svog silaska u podzemni svijet, on je *recreatus* i *reformatus*. Pojam *renasci* i *creare* vezan je u Novom zavjetu uz smisao krštenja. Prema Betzu dakle helenistički misterički pojam ponovnog rađanja i ponovnog stvaranja ulazi jednako u mitraizam kao i u kršćanstvo.

¹⁰³ M. J. Vermaseren, *Mithraica I, The Mithraeum of St. Maria Capua Vetere*, EPRO 16, Leiden 1971.

¹⁰⁴ *Ibid.*, t. 26.

lička smrt, nakon koje dolazi novi život u pravdi i istini. Na jednom drugom prikazu vidimo mistagoga kako provodi u hođu mista koji ispred njega kreće nesigurnim korakom.¹⁰⁵ Mist je ne samo nag, već i mnogo manje veličine od mistagoga, što vjerujem, također upućuje, kao na našem fragmentu iz Osijeka, na njegovo simboličko stanje djeteta.

U smislu ikonografske strukture samo se jedan od tih prikaza može povezati s tzv. prikazom Mithre pred kojim kleči Sol s reljefa, od kojeg je i počelo inicijacijsko tumačenje. To je freska gdje nagi mist kleči pred Paterom, odjevenim crvenim plaštem — podsjetimo da je na nekim slikama i Mithrin plašt crven označavajući element vatre¹⁰⁶ — s visokom frigijskom kapom na glavi. Pater, isto kao i na spomenutim prizorima s reljefa, zamahuje lijevom rukom u kojoj se nalazi štap ili prut.¹⁰⁷ Različitost u odnosu na inicijacijski prizor s reljefa je u tome što se na freski iz Capue iza mista nalazi još mistagog koji mu polaže ruku na rame. Ali ćelija Pater — mist u temelju odgovara ikonografskoj strukturi prizora s reljefa.

Nalaz kapuanskih fresaka zorno je potvrdio već poznato značenje inicijacijskih obreda i stupnjeva u mitraičkom kultu. Merkelbachova interpretacija je dosad sporadične i fragmentarne inicijacijske podatke povezala u čvrstu cjelinu koja se ukazuje temeljem ne samo doktrine već i figuracijskog kompleksa. Za Merkelbacha čitava se mitraička figuracija iskazuje kao simbolička prikazba pojma sedam stupnjeva. Oni su, kako rekoh, i u temelju doktrine.

Sedam inicijacijskih stupnjeva odgovara predodžbi o sedam planetarnih sfera. »Organizacijska kičma Mithrinog misterija bio je sustav od sedam stupnjeva posvećenja, koji su bili stavljeni u odnos sa sedam planetarnih bogova. Time je dan okvir u koji su umetnuti svi stariji prinosi. No taj sustav, samo prividno izvanjski, bio je istodobno i izraz posve novog sadržaja: misteriji su bili zvjezdana religija, sve spoznaje imale su svoje mjesto u svemirskom okviru. Uspon mista na ljestvici od sedam stupnjeva simbolizirao je njegov uspon kroz sfere planeta do zvjezdanog neba.«¹⁰⁸

Merkelbach je uočio značenje broja sedam u mitraizmu: sedam stupnjeva inicijacije, sedam oltara, sedam bogova, sedam zvijezda. Na spomenicima se dakle, kao i u rijetkim tekstovima antičkih autora, naglašava nebesko-astralni aspekt vjere. Zodijakalni krug, koji smo vidjeli i na sisačkom reljefu, označava nebo fiksnih zvijezda, konstelacija, kroz koje prolaze i gibaju se pokretne zvijezde — planeti. »Prema tome — kaže Merkelbach — značenje zodijaka u mitreumima je ovo: u trenutku kad je Mithra žrtvovao bika, nastaje nebo, a s njim i onaj put kojim se kreću Sunce, Mjesec i planeti oko Zemlje. Ta ideja je snažno iskazana na prikazima gdje je prizor žrtvovanja okružen samo zodijakom; jer, Mithrina špilja istovjetna je zvjezdanom nebu.«¹⁰⁹

¹⁰⁵ Ibid., t. 21.

¹⁰⁶ Na freski iz mitreja Barberini u Rimu plašt Mithre je crvene boje, čime se iskazuje plamena narav neba — Verma s e r e n, *Mithraica III, The Mithraeum at Marino, Leiden 1982*, t. XIV—XVI; Merkelbach, *Mithras*, 306, fig. 52.

¹⁰⁷ Vermaseren, *Mithraica I*, t. 22.

¹⁰⁸ Merkelbach, *Weihegrade*, 13—14.

¹⁰⁹ Merkelbach, *Mithras*, 201.

Uspostavlja se dakle temeljna jednakost između inicijacijske sheme i planetarnog sustava. Sedam inicijacijskih stupnjeva istovjetno je putovanju duše kroz planetarne sfere. Mist na ovom svijetu, a njegova duša nakon smrti prolaze zapravo istu stazu uspona. Shema dakle izgleda ovako: 1. stupanj Gavran (Corax) — Merkur, 2. stupanj Nymphus — Venera, 3. stupanj Vojnik (Miles) — Mars, 4. stupanj Lav (Leo) — Jupiter, 5. stupanj Perzijanac (Perses) — Luna, 6. stupanj Sunčev glasnik (Heliodromus) — Sol, 7. stupanj Otac (Pater) — Saturn.

Radikalno novo u Merkelbachovim tezama je uvjerenje da čitava mitraička figuracija sadrži na stanovit način tu ideju o sedam stupnjeva — sedam sfera. Iza svih prikaza, i kad oni prividno iznose detalje svete povijesti, nazire se nazočnost inicijacijsko-planetarne sheme. Čak i u središnjem prizoru tauroktonije. Dok su dakle drugi, kao Campbell, inicijacijsku ideju nalazili u nekim od figuriranih epizoda (*telete*),¹¹⁰ Merkelbach je vidi kao svenazočnu: ona je strukturalna okosnica jednoga genijalnog religijskog sustava, pa se logično nazire u svim njegovim figuralnim konkretizacijama. Rekoh, i u tauroktoniji.¹¹¹

Merkelbach zamjećuje da prizor, u svojoj temeljnoj shemi, ako ne računamo bika koji je predmet žrtvovanja, sadrži sedam figura: gavran koji Mithri donosi nalog za žrtvovanje, razumljivo odgovara *coraxu* prvog inicijacijskog stupnja; zmija kao biče koje mijenja kožu, koje se dakle preobražava, simbolizira drugi stupanj *nymphusa*; treći stupanj *vojnika* prisposobljen je škorpionom: »stupanj vojnika je pod zaštitom Marsa a isto vrijedi i za zodijački znak škorpiona. Rimski zvjezdoznanac Manilije kaže da borbeni škorpion pripada Marsu«,¹¹² pas prisposobljuje stupanj *lava*. Njihova istovjetnost je evidentna. Ponekad se u prizor tauroktonije umeće i doslovni prikaz lava; dadofor Cautopates sa spuštenom bakljom označava stupanj *Perzijanca*. Perzijančeva planetarna figura je Luna, ona je zvijezda noći koja pripada Cautopatesu — Hesperosu; Cautes s uspravljenom bakljom, kojeg zovu i Lucifer, odgovara stupnju *Heliodromusa*; konačno, sam Mithra je istovjetan najvišem stupnju *Pateru*. Mithrin planet je Saturn.

Ovakvo čitanje samo potvrđuje već iskazanu misao da je prizor tauroktonije jedinstven čin, da svi njegovi sudionici djeluju u istoj promisli i da se ne može prihvatiti podjela prikazanih figura na dobre i loše, na one čija je akcija dobrotvorna i neke druge (zmija, škorpion) čija bi trebala biti zlotvorna.

U novom tumačenju i neki od naših spomenika otkrivaju nove interpretativne mogućnosti. Zadržimo se načas na sisačkom reljefu na kojem se tauroktonija nalazi okružena girlandom odnosno lisnatim vijencem.¹¹³ U gornjem segmentu kruga, iznad tauroktonije, na sačuvanom dijelu vidimo, slijeva, prikaz ranije nazvan »bik u lađici«, a ispod prikaz tzv. misterija vode. Već se odavno rečena lađica otčitala kao mjesečev srp. Bik, koji leži u

¹¹⁰ Campbell, *Mithraic iconography*, 291 ss.

¹¹¹ Merkelbach, *Mithras*, 75 ss.

¹¹² Merkelbach, *Weihegrade*, 17.

¹¹³ Selem, *Rel. or.*, no II, 15, t. XVII.

mjesečevu srpu je mrtav. Duša mrtvog bika prenijeta je dakle na nebo, u lunarnu sferu kojoj pripada. »Smrt bika povezana je s Lunom i stoga što je od pradavnih vremena mjesec simbol smrti i ponovnog oživljavanja ... Sav život sa zemlje skuplja se u mjesecu dok se on širi, kad se mjesec smanjuje, dolazi s kišom život natrag na zemlju ... Da bi se na zemlji pojavio novi život, mora mjesec umirati, bik se mora ubiti: za obnavljanje života, za spas svijeta Mithra mora žrtvovati Hauma-bika. U vidu bika on biva ubijen, kao mjesec ponovo rođen.«¹¹⁴ Istu shemu smrti, uzlaza i obnavljanja u novom životu prolazi i inicirani vjernik. Misterij vode je prikaz pastira koji se napaja na izvoru istine: to je mist koji upija vodu života.

Točno u sredini gornjeg segmenta ploče nalazi se sedam oltara koji, kako vidjesmo, prisposobljuju sedam svijetlećih tijela, sedam planeta. Trojica od njima odgovarajućih bogova prikazani su nad oltarima i tjelesno: Merkur, Jupiter i Mars. Desno je prikazan Saturn, uz prizor Mithrina rođenja iz stijene, a ispod njega Venera. Uz Sola i Lunu, koji su bili prikazani na izgubljenim ugaonim mjestima gornjeg dijela reljefa, tjelesni prikaz sedam bogova koji odgovaraju za sedam planetarnih sfera je upotpunjen. Dakle, ponavlja se temeljna struktura: sedam oltara, sedam bogova, a u prizoru tauroktonije sedam figura koje prisposobljuju i sedam stupnjeva i sedam odgovarajućih im planeta.

Od sačuvanih prikaza donjeg registra, već spomenutih prvi, tj. inicijacijski prizor Patera i Heliodromusa. Drugi, prizor *taurophorosa*, o kojem smo također već govorili, ovdje nas posebno zanima. Merkelbach u toj slici ne vidi Mithru koji nosi bika, već mista, pripadnika drugog stupnja (*nymphus*), koji je par excellence stupanj prijelaza, preobrazbe, metamorfoze. S tim je u vezi i tumačenje istog prizora iz prvog ptujskog mitreja, samo prikazanog u punoj plastici.

Merkelbach kaže da se »pod *transitusom* razumijeva prijelaz iz jednog inicijacijskog stupnja u drugi, ali također i prijelaz iz jedne planetarne sfere u drugu«, pozivajući se i na Augustina.¹¹⁵ Upozorava, u prilog takvom tumačenju, da se na reljefu iz Hedderneima iznad tog istog prizora nalazi prikaz male zmije, koja, kako vidjesmo, pripada drugom stupnju i također označava promjenu, metamorfozu, preobrazbu.¹¹⁶ Nošenje bika bi, vjerojatno, odgovaralo i inicijacijskom obredu drugog stupnja.

Mala primjedba. Ptujski spomenik je posvećen *Transitu* od Kaja Cecine Kalpurnija koji je obnovio hram. U istom mitreju imamo spomenik s posvetom *Invicto Mithrae et transitu dei*. Već je Vermaseren istakao »moralni smisao pojma *transitus*« dovođeci ga u vezu sa stihom iz mitreja St. Prisca u Rimu na Aventinu: *Hunc quem aureis humeris portavit more iuvenum* (III, 7).¹¹⁷ Pristajući na tumačenje prizora kao epizode svete povijesti — Mitra svladanog bika nosi u špilju da bi ga žrtvovao, Vermaseren dodaje: »Taj *transitus* je nesumnjivo postao alegorijom ljudskih iskušenja. Simboli-

¹¹⁴ Merkelbach, *Mithras*, 204—205.

¹¹⁵ *Ibid.*, 93 — usp. Augustin, *Confession.*, X, 56; *nec curo noss transitus siderum*.

¹¹⁶ Merkelbach, *Mithras*, 343, fig. 101.

¹¹⁷ M. J. Vermaseren, *Il Culto di Mithra in Germania, Renania Romana*, 168.

zira put što ga vjernik, uz pomoć boga, i uz njegovu podršku, treba prijeći tijekom života.¹¹⁸ Za Vermaserena nošenje bika znači prvenstveno nošenje, hrabro i postojano, tereta života.

Meni se čini značajnim dodatak u drugoj ptujskoj posveti, onaj *dei* što slijedi *transitu*. Dakle, riječ je o jednom božanskom činu, pa mi izgleda neprikladnim svesti ga samo na inicijacijski obred. Radije bih i u ovom prizoru, kao uostalom i u tauroktoniji, vidio jedan ključni čin božanskog djelovanja, iza kojeg se, zašto ne, može nazirati i segment inicijacijske ljestvice. U inicijaciji se može obnavljati sveti božanski čin. Obred kao obnavljanje božanskog čina nalazi se uostalom u temeljima religijskih struktura. U primjeru *transitusa* sigurno je da ona zlatna ramena (*aureis humeris*) koja spominje maloprije citirani stih iz St. Prisce mogu biti jedino Mithrina. To, kao i izričito naglašavanje da je riječ o božanskom prijelazu (*transitu dei*) na drugom ptujskom posvetnom natpisu, upućuje na potrebu nijansiranja Merkelbachova tumačenja prizora kao simbola i inicijacijskog obreda drugog stupnja.

Inicijacijski ključ otčitavanja daje zanimljive iako raspri podložne rezultate ako se primijeni na poznatu okruglu mitraičku ploču iz Salone.¹¹⁹ U središnjem je krugu prikazan prizor tauroktonije s bikom i uobičajenih sedam figura, dok su na obodnom krugu prikazani gore iznad Mithrine glave ležeći Saturn, njemu slijeva bista Sola sa šest zraka na glavi, desno bista Lune u mladom mjesecu. Poistovjećenje Mithre sa Saturnom dobro je poznato, dok su dva svijetleća nebeska tijela na svojim uobičajenim mjestima. Ostali prostor obodnog kruga zauzimaju vodene životinje. I to, zdesna od Lune: krokodil, delfin, vodena zmija, zatim točno ispod bika prikazan je krater ili posuda za vodu, pa opet vodena zmija, rak i puž. Ovako intenzivna i gusta akvatička simbolika rijetko se javlja na mitraičkim spomenicima, pa na salonitanskom spomeniku možemo gotovo vidjeti nakanu da se, u mogućoj mjeri, simbolika sedam stupnjeva prevede iz one zemnih simbola u akvatičke. Puž, kao najmanja od vodenih životinja odgovarao bi simbolu prvog stupnja, vodena zmija, sasvim razumljivo, označava drugi stupanj, rak zamjenjuje škorpiona kao simbol trećeg stupnja, delfin koji se javlja uz kip Cautopatessa-Perzijanca na spomeniku iz Meride označava peti stupanj, dok krokodil, koji je sunčana životinja, odgovara šestom stupnju, Sunčevu glasniku.¹²⁰

Nema vodenih simbola za četvrti i sedmi stupanj. Merkelbach objašnjava da ti stupnjevi pripadaju vatri — Lav, četvrti stupanj izrazito je vatreni znak, nesuglasiv s vodom i njezinim simbolima. Pater, koji je prispodoba Mithre, također. Ja bih dodao da figuru kratera ne treba isključiti kao mogući nadomjestak lava odnosno kao stanoviti prijevod tog simbola u vodenu figuraciju. Na nizu mitraičkih spomenika javlja se prizor amfora ili kratera s lavom, a ponekad i s dva lava. Campbell te simbole stavlja u kategoriju *principia vitae*, životnih počela, »posebno su to elementarna počela fizičkog

¹¹⁸ Vermaseren, *Mithra*, 67.

¹¹⁹ B. Gabričević, *AI I*, 1954, 37, no 3; *CIMRM II*, no 1861, fig. 477; Zotović, *Mit. Jug.*, 71, no 90h, fig. 16.

¹²⁰ Merkelbach, *Mithras*, 380, fig. 146.

života i rođenja». ¹²¹ Veza amfore/kratera i lava očita je i utvrđena. Krater bi dakle mogao označavati četvrti stupanj, dok lik Saturna označava vrhovnički položaj Patera, odnosno sedmi stupanj. Ovakvo tumačenje ne treba uzeti kao konačno, ali je sigurno da solinski spomenik donosi neobičnu i zanimljivu varijaciju mitraičkih prikazbi.

Reljef iz Konjica s prikazom gozbe u svjetlu novih inicijacijskih tumačenja iskazuje svoje puno značenje. ¹²² Još dok nisu bili poznati inicijacijski prikaz iz St. Prisce i St. Maria Capua Vetere, taj je reljef otkrivao sakralni obrok u zajedništvu predstavnika svih inicijacijskih stupnjeva. Kažem svih, iako na reljefu, istina oštećenom, ne zamjećujemo nazočnost drugog stupnja Nymphusa. Ali zato su posebno značajni prikazi Gavrana i Lava. Prikazani su naime u ljudskom obličju, ali s maskama životinja koje simboliziraju njihov stupanj. Obrednost čina naglašena je nošenjem maske, kao načina da se mist prisposodbi stupnju kojem pripada. Izričitost prikaza životinjskih maski na ljudskim likovima, i to maski dvaju stupnjeva posvećenja, gavrana i lava otkrila je narav inicijacijskih preobrazbi i odgovarajućih obreda. Preobražavanje mista putem maske u lik što simbolizira stupanj kojem pripada upotpunjuje se svečanom procesijom likova s lavljim maskama, prikazanom na freskama iz mitreja St. Prisca u Rimu. ¹²³

U vezi s konjičkim reljefom, kao jednim od ključnih spomenika u priilog Merkelbachovim inicijacijskim čitanjima mitraičkih ikonografskih dokumenata, spomenimo i zanimljivu, iako danas nepotvrdivu tezu što ju je prije tridesetak godina iznio B. Gabričević. Razmatrajući skupinu mitraičkih natpisa iz Rima iz doba Julijana Apostate (CIL VI, 749—753), Gabričević je primijetio da se na njima nalaze spomeni uvođenja u sve stupnjeve posvećenja, osim u stupanj Vojnika. Za uvođenje redovito se rabi termin *tradere*. Samo se na natpisu VI 751a nalazi termin *ostenderunt cryphios*. *Cryphios*, prekriveni, sinonim je za drugi stupanj *Nymphusa*. Prema Gabričeviću, taj termin *ostendere cryphios* značio bi uvođenje u slijedeći, treći stupanj vojnika. ¹²⁴

Iz termina *cryphios* Gabričević izvlači zaključak da je mist tog stupnja trebao imati čitavo tijelo prekriveno, vjerojatno, kaže on, životinjskom kožom. A na mitraičkom prikazu iz Konjica nedostaje upravo predstavnik drugog stupnja, *Nymphusa* ili *Cryphiosa*. Dakle, onaj prikaz životinje nalik na psa ili lava ispod stola na lijevoj strani, uz četiri kruha, mogao bi predstavljati mista drugog stupnja prekrivena posve životinjskom kožom. Primjedbu da je na prikazu očito riječ o životinji a ne zakrinkanom čovjeku, Gabričević odbacuje pretpostavkom da lokalni klesar nije shvatio ikonografski predložak, pa je umjesto zakrinkanog ljudskog lika prikazao životinjski lik.

¹²¹ Campbell, *Mithraic iconography*, 287.

¹²² CIMRM II, no 1895—1989, fig. 489—491; Zotović, *Mit. Jug.*, 29, no 35a, fig. 19.

¹²³ Vermaseren — Van Essen, *Excavations St. Prisca*, 224; Merkelbach, *Mithras*, 101.

¹²⁴ B. Gabričević, »*Ostendere Cryphios*«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta II*, Zagreb 1954, 49—54.

Ova ingeniozna pretpostavka ipak se danas ne može održati. Nove spoznaje o ulozi i funkciji drugog stupnja *Nymphusa (Cryphiosa)* isključuju pretpostavku njegova zakrinkavanja u lavlju kožu. Lav je vatreni znak, dok je nymphus, iako mu je element zemlja, bliži pojmovima ličinke, bliži vodenom elementu u kojem se ličinke snalaze (vlaga i sl.) i u kojem se obavlja njihovo preobražavanje. Imažerija drugog stupnja ne nalazi lavlje referencije. Za sada dakle dubliranje figura četvrtog stupnja (čovjek s maskom lava, i lik lava pod stolom) moramo prihvatiti kao fenomen dosta čest u mitraičkoj figuraciji. Iako, priznajmo i to, odsutnost figure drugog stupnja na tako lijepo i cjelovito prikazanoj mitraičkoj gozbi uz nazočnost svih drugih stupnjeva posvećenja ostavlja upitnik otvorenim.

Zaključimo, sasvim provizorno. U ovom su tekstu iznesene samo neke mogućnosti reinterpretacije ili dopune spoznaja o mitraizmu u nas na osnovi najnovijih istraživanja i tumačenja. Ali ne zaboravimo pritom da je materijal našeg tla koji se odnosi na kult »pjesnika svemira« tako bogat da novim izazovom odgovara na svako novo tumačenje.

Résumé

Recherches récentes concernant la présence mithriaque en Dalmatie et Pannonie romaines

Petar Selem

Depuis leur debut les études mithriaques ont considéré avec attention spéciale les monuments provenant des territoires de la Pannonie et de la Dalmatie romaines. Le répertoire des lieux, déjà important dans le premier grand corpus, celui de Fr. Cumont, allait s'agrandissant au fur et à mesure des nouvelles découvertes. Le corpus de M. J. Vermaseren en rend pleinement compte, ainsi que les synthèses ultérieures de Lj. Zotović et P. Selem. La quantité considérable des monuments allait de pair avec leur importance pour la connaissance de la doctrine et du rituel. Le manque d'un livre sacré du mithracisme obligeait les chercheurs à tenter sa reconstitution d'après les monuments figurés et les textes des formules dedicatoires. Dans cette reconstitution lente et persévérante les monuments de Pannonie et de Dalmatie, parfois uniques dans leur genre, étaient d'une très grande utilité. Les interprétations avancées dans la synthèse audacieuse de Le Roy Campbell se réfèrent souvent aux documents de notre répertoire.

Récemment, deux nouveaux ouvrages sur le mithracisme ont mérité une attention particulière: celui de R. Turcan, relatant les rapports de la religion mithriaque avec les courants du néoplatonisme, et celui de R. Merkelbach, abouti sement d'une longue et patiente recherche. Ce dernier éclaire souvent les faits mithriaques, même les plus connus, d'une lumière nouvelle. Les deux études amènent certains changements de perspective dans nos connaissances qui englobent aussi les monuments dalmato-pannoniens.

Les thèses de Merkelbach concernant la notion de l'alliance comme fondamentale dans le mithracisme, ainsi que la notion des sept degrés initiaques comme structure de base qui pénètre la totalité de la doctrine et aussi de la figuration mithriaques, trouvent un appui et parfois aussi une nuance polémique dans les documents de notre territoire. Les recherches que nous avons entreprises sur la structure ethnique et sociale de la ouaille mithriaque de la partie yougoslave de la Pannonie et de la Dalmatie confirment entièrement la conception que propose Merkelbach du mithracisme en tant que: famille et patrie spirituelle des ses adeptes, pour la plupart des gens déracinés, vivant loin de leur patrie d'origine. La notion de la fidélité à l'Empereur qui implique un aspect militaire peut, elle aussi, être confirmée par nos documents, mais certains détails restent à préciser. Car, nous ne saurions assez insister sur le fait que l'aspect militaire du mithracisme, intimement lié à la notion de la fidélité à la personne impériale, doit être compris dans un sens plutôt symbolique. Il s'agit d'une fidélité de combattant, de militaire, et non pas d'une prédominance de la profession guerrière parmi les fidèles. Car, jusqu'à la moitié du III s., les militaires ne représentent parmi les fidèles qu'une infime minorité. Ce n'est qu'après les dislocations des légions daces qui se replient vers la Pannonie de l'ouest, que nous retrouvons en masse les militaires en tant qu'adeptes du dieu iranien.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje
Narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1
Cijena ovog broja iznosi 3000 din.
Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1987.